

TARTU ÜLIKOOL

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond

Kultuuriteaduste ja kunstide instituut

Eesti kirjanduse õppetool

Hegely Klaus

1905. aasta revolutsioon baltisaksa ja eesti naiste mälestustes

Juhendaja: Liina Lukas

Tartu 2017

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. 1905. aasta revolutsiooni poliitiline taust	7
2. Memuaristika.....	12
2.1. Baltisaksa mälestuskirjandus.....	13
2.1. Eesti mälestuskirjandus	16
3. 1905. aasta baltisaksa naiste mälestustes	19
3.1. 1905. aasta revolutsioon baltisaksa mälus.....	19
3.2. Muutused igapäevaelus	22
3.3. Muutused kultuuri- ja vaimuelus.....	25
3.4. Soorollid ja vastassugupoolte suhtlus	27
4. 1905. aasta eesti naiste mälestustes.....	30
4.1. 1905. aasta revolutsioon eesti mälus	30
4.2. Muutused igapäevaelus	33
4.3. Muutused kultuuri- ja vaimuelus.....	36
4.4. Soorollid ja vastassugupoolte suhtlus	40
5. Camilla von Stackelbergi ja Marta Lepa mälestuste kontrastiivne käsitus.....	42
Kokkuvõte	46
Kirjandus	49
The revolution of 1905 in the memories of Baltic German and Estonian Women.....	55

Sissejuhatus

Bakalaureusetöös vaatlen 1905. aastal Venemaal puhkenud revolutsiooniga kaasnenud muutusi Eesti- ja Liivimaa piirides elanud baltisaksa ning eesti naiste mälestusraamatutes. Töö eesmärgiks on selgitada, kuidas nägid erinevatest ühiskonnakihtidest pärit ning isesuguse kultuuritaustaga naisterahvad vene revolutsionääride algatatud ümberkorraldusi, mille tagajärjeks oli seniste rahvuslike, seisuslike ja poliitiliste piiride muutumine. See raputas traditsioonilisi seisukohti enese- ja ühiskonna määratlemisel nii baltisaksa kui ka eesti naiskogukondades. Samuti vaatlen, kuidas suhestusid naised 1905. aasta revolutsiooniga ja millisena nägid nad oma ülesandeid selles. Mida nad mäletasid, mida tähtsustasid, mida pidasid kujutamiseväärsiks hiljem oma memuaarides.

Püüan vahendada pilti revolutsiooniaegsest ühiskonnast ja eluolust naiste mälestustes ning konstrueerida ajaloo-ülevaateid täiendav käsitlus. Oluliseks lähtekohaks on filoloogi ja folkloristi Marju Torp-Kõivupuu sõnad, mis toetuvad Friedebert Tuglase meenutustele 1905. aasta sündmustest: „Nii osutab ta tõsiasjale, et kõike ei ole võimalik sündmuste reaalse toimumise ajal erapooletult dokumenteerida, sageli ei peeta seda vajalikukski ning harvad pole needki juhud, kui igasuguste märkmete tegemine on ühe või teise osapoole arvates lausa ebasoovitav“ (Torp-Kõivupuu 2006: 69). Mälestusteosed on alati subjektiivsed ning kirjapandu iseloomustab vaid autori seisukohti ning analüüsimisel tuleb teadvustada erinevatele ajaperioodidele omaseid poliitilisi vabadusi, piiranguid ja tsensuure.

Naiste kirjutatud memuaarides võib heita pilgu lihtsatele toimetustele, igapäevase ja tavapärase elu kulgemisele. Kujutatakse elu orgaanilisemat osa ja maskuliinsed poliitilis-sõjalised ülevaated jäävad pigem tagaplaanile. Käesolevas töös vaatan naiste mälestustes säilinud eluolu ja igapäevatoimetusi, mis peegeldavad revolutsiooni erinevalt lahingu- ning sõjaväljamälestustest. Siiski tuleb meeles pidada,

et poliitilisi sündmusi ja igapäevaelu kirjeldusi täielikult üksteisest eraldada ei saa – mõlemad pooled täiendavad teineteist. Seega on siin töös eluolu pildid põimunud dateeritud revolutsioonisündmustega. Muutusi vaatlen seoses eelnevalt eksisteerinud ühiskonnakorraldusega. Teoste analüüsimisel olen kasutanud teemakeskset uurimust.

Täpsema uurimise all on baltisakslanna Camilla von Stackelbergi mälestusteos „Tuulde lennanud lehed. Mälestusi vanast Baltikumist“ ja eestlanna Marta Sophia Lepa-Utuste (edaspidi Marta Lepp) tekst „1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus“. Camilla von Stackelbergi, sünnipäraselt von Voigti (1895–1978) mälestused hõlmavad aega alates esimestest eluaastatest kuni Teise maailmasõja alguseni, mil baltisakslased asustati ümber Saksamaale. Ta sündis ja kasvas Võnnus, tollasel Liivimaal Robert von Voigti ja Eleonore Grigensohni kuuenda lapsena. Küpsuseksamid sooritas noor naine Moskvast ning Esimese maailmasõja saabudes asus ta Balti Punase Risti organisatsiooni, kus kohtus esimese abikaasaga ja poja Brendti isa Richard von Stadeniga. Peale abieliu põgenes naine Saksamaale, kust pöördus tagasi Baltikumi, Tallinnasse 1921. aastal. Varsti peale lahutust von Stadeniga abiellus Camilla von Stackelberg kõrgelt haritud ja intelligentse Georg Rudolf von Stackelbergiga. 1939. aastal emigreerus ta koos paljude teiste baltisakslastega Saksamaale, kus elas kuni surmani. (Staden 2010: 5–9)

Von Stackelbergi mälestused on kirjutatud 1950. ja 1960. aastate vahel. Tekst keskendub enamasti pere- ja sõpruskondlikele ning seisustevahelistele suhetele ja palju võib täheldada ümbritseva looduse, paikade ja ka inimloomuste kirjeldamist, vähem on kajastatud poliitilist olukorda. Von Stackelberg iseloomustab maailmasõja eelset Riit, Moskvat, Peterburi ja Soomet. Pikemalt on ta kirjutanud Esimesest maailmasõja sündmustest ja meeleoludest Tartus ja oma abilisetööst Punase Risti valitsuses. Samuti Esimese maailmasõjaga kaasnenud negatiivsest suhtumisest saksa keelde ja baltisakslusesse üldiselt. Lisaks iseloomustab autor kahe maailmasõja vahelist aega näiteks Saksamaal, Liivimaal ja Eestimaal ning muidugi on peatunud Teise maailmasõja algusel ja ümberasumisest tingitud segadustel baltisakslaste hulgas. Camilla von Stackelberg on andnud ülevaate ka von Stadenite, von Löwis of Menaride ja von Stackelbergide perekondadest. Kuigi ta ei võtnud revolutsioonist ise aktiivselt osa, nägi ta toimuvat kõrvalt ning tunnetas seda baltisaksa perekondade elus toimunud muutuste kaudu. (Stackelberg 2003: 9–352)

Eestlanna Marta Lepp (1883–1940), tuntud ka nimele Marta Kirschbaum, Maarda Utuste ja kirjanikunime Sophia Vardi järgi sündis Vardi (Varbola) vallas Harjumaal kooliõpetaja perre (Undusk 2010). 20. eluaastate alguse veetis ta Venemaal ja Soomes koduõpetajana, kus tutvus töölisliikumise sotsiaalsete ideedega ning nendest innustatuna astus ta kodumaale naastes 1904. aastal Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Tallinna komitee liikmeks. Poliitilise tegevuse ja naiskõnemuste aktiivse eestkõnelemise eest pidi ta aastaid¹ veetma väljasaadetuna Siberis. 1913. aastal abiellus Lepp sõjaväelase Gustav Kirschbaumiga (Kustas Utuste), kellega tal oli ka poeg Reljo (1923–1966), ning toimetas ajakirja Hiis (Undusk 2010). Tema kirjanduslike katsete hulgas leidub nii jutukogusid, romaane ja draamateoseid (Ibid). (Karjahärm 2010: 316–321)

Lepa mälestusteos koosneb kolmest osast: „1905. aasta romantika“, „1905. aasta järellained“ ja „1905. aasta lõppvaatus“. Sarnaselt von Stackelbergi teosele leiab ka Marta Lepa omast palju isikukirjeldusi, kuid veel enam leiab valitseva olukorra, peamiste poliitiliste voolude ja olulisemate sündmuste kajastusi. Lepp iseloomustab erinevaid vanglaid ning neis kehtinud korraldust, kauneid Siberi paiku ning Eestimaa linnu ja maakohti, peamiselt küll neis aset leidnud sündmustega seoses. Marta Lepp on püüdnud igakülgelt kirjeldada revolutsioonilisi organisatsioone ning nende seisukohti ja tuntuimaid liikmeid. Samuti leiab tema memuaaridest ülestähendusi näiteks Riia, Peterburi, Moskva ja mitmete teiste linnade revolutsioonimeelsest ühiskonnaelust. Üsna palju on Lepp kirjutanud ka revolutsiooni järgsest ajast. Marta Lepp oli väga tutud revolutsionäär ning pöördeliste sündmustega ja ülestõusudest võttis ta ka isiklikult osa. (Lepp 2010: 9–314)

Need kaks mälestusteost olen esmasteks uurimisallikateks valinud autorite kultuuritausta ja päritoluga kaasnenud erinevuste tõttu. Mälestustest olen samuti kasutatud Theophile von Bodisco, Lilli Suburgi, Elfride Lenderi ja Mari Möldre teoseid. Võrdlusmaterjalina kasutatud mälestusteosed olen valinud maksimaalse variatiivsuse põhjal ehk püüdnud kajastada võimalikult erinevate naiste seisukohti: leidub nii noori iseteadlikke tütarlapsi, tasakaalukaid poliitikute abikaasasid, julgeid revolutsionääre,

---

¹ 1905 – 1906 oli Lepp Siberis Tobolski kubermangus ja vangis Tallinnas, 1908 – 1909 Riias ja Peterburis, 1910 Tobolski kubermangus (Undusk 2010).

tulihingelisi rahvusväärtuste kaitsjaid kui ka õrnahingelisi ja rahumeelseid naisi. Lisaks on põgusalt vaadeldud mõndade vähem prominentsete naiste mälestusi, näiteks Hans Kruusi 1932. aastal koostatud kogumikust „Punased aastad“, meeste mälestusteoseid, ilukirjanduslikku loomingut, publitsistikat ning ajaloo-käsitlusi.

Esimene peatükk häälestab lugeja 1905. aastate lainele andes lühidalt ülevaate peamistest sündmustest, meeoludest ning meeavalduste ja streikide eesmärkidest, toetudes Toomas Karjahärmi, Raimo Pullati ja Väino Sirki ajaloouurimustele. Välja olen toonud revolutsiooni oluliseimad tekkepõhjused ning erinevate seisuste vahekorrad Eestimaal, samuti üldise suhtumise revolutsiooni. Eristatud on tööliste ja talupoegade vaated ning tegemised. Lisaks sõjalisele tegevusele olen tähelepanu pööranud ka hariduse ja selle kättesaadavuse olukorrale. 1906. ja 1907. aastaid pole iseloomustatud pikemalt, sest revolutsiooni määravad sündmused leidsid aset peamiselt 1905. aastal.

Teine peatükk keskendub omaelulookirjutuse teoreetilistele alustele ning memuaristika žanri tunnustele ja taotlustele. Eraldi on käsitletud mälestuskirjanduse aja- ja uurimislugu eesti kirjanduskaanonis. Memuaristika žanri iseloomustamisel olen toetunud näiteks Leena Kurvet-Käosaare, Rutt Hinrikuse ning Maris Saagpaki uurimustele. Ajalookäsitlustest varaseim on August Palmi 1938. aastal kirjutatud ülevaade eesti memuaarižanrist, milles tõuseb esile mälestuskirjanduse seos 1905. aasta revolutsiooniga. Sellest peatükist ilmneb, millisest seisukohast on käesolevas töös uuritud naiste mälestusi ning kuidas võiks üldiselt omaeluloolisi tekste lugeda.

Kolmas ja neljas peatükk on pühendatud vastavalt baltisaksa ja eesti naiste mälestuste analüüsimisele ning 1905. aasta revolutsiooni vaadeldakse läbi nelja erineva aspekti: revolutsioonisündmused, muutused igapäevaelus, muutused kultuuri- ja vaimuelus ning soorollid ja sugudevaheline suhtlus. Nende nelja alapeatüki kaudu saab iseloomustada igapäevaelu ning maailmapilti baltisaksa ja eesti naiste kogukondades. Samuti ilmnevad erinevad suhtumised üldisesse majanduslikku ja poliitilisse olukorda ning meeoludesse. Alajaotused on kujundatud lähtuvalt materjalist, mida naised on oluliseks pidanud ning mille kaudu saab aimu sellel ajal tegutsenud naiste eludest.

1. 1905. aasta revolutsiooni poliitiline taust

20. sajandi algus tõi Venemaa tsaaririiki rahulolematust senise elu suhtes ning talurahva ja tööliste püüdlusi parandada töö- ja elamistingimusi. Lisaks suurele seisuslikule ebavõrdsusele puudusid talupoegadel igasugused poliitilised õigused ning näiteks ametiühingute ja parteide asutamist peeti rangelt kriminaalkuriteoks (Karjahärm, Pullat 1975: 19). Venemaa poliitiline kord ja absolutistlik tsaarimonarhia pooldasid pärisrojuslikku ühiskonnakorraldust (Karjahärm, Pullat 1975: 19). Rahulolematust põhjustasid ka lüüasaamised Vene-Jaapani sõjas², vastuolud sisepoliitikas ja vähemusrahvaid ahistanud venestamine (Karjahärm, Pullat 1975: 19–36). Oluliseks poliitiliseks innustuseks revolutsioonis oli 1863. aastal toimunud Poola ülestõus, mille tulemusena said poola talupojad omada rohkem maad parematel tingimustel (White 2015: 83). Lisaks mängis revolutsiooniliikumises olulist rolli ka 1900.–1903. aasta tööstus- ja majanduskriis ning sellega kaasnev depressioon (Karjahärm, Pullat 1975: 20). Eestis tingisid revolutsiooni levikut ka suhted mõisnike ja talupoegade vahel; aadlikkonna kõrge ja naeruvääriv suhtumine kohalikku töörahvasse ja haritlaskonda põhjustas rahulolematust (Andersen jt 2010: 352).

Revolutsiooni on erinevad uurijad iseloomustanud paljude värvikate sõnadega. Kersti Lust on esile toonud tüüpilisemad: „...punane, pöördeline, dramaatiline, tormiline, seda on nimetatud sügavaks ja laiaulatuslikuks murranguks, maad sügavalt haaranud draamaks, saatusraskeks ja määravaks ajaks jne“ (Lust 2015: 137). Protestistreikide, demonstratsioonide ja ühtlasi kogu revolutsiooni alguseks loetakse 1905. aasta 9. jaanuaril toimunud meelevaldust Talvepalee all, kus tööliste olukorra parandamist ning Asutava Kogu kokkukutsumist nõudis 140 000 inimest (EE 1998). Protesteeriva rahvahulga sisse lasti kogupaugud, mis põhjustasid šoki ja kaose, sest protestijate hulgas oli ka palju naisi ja lapsi; verisel pühapäeval hukkunute arv pole siiani teada (Karjahärm, Pullat 1975: 48). Ebainimlike töötingimuste ning madala

---

² 400 000 vene sõdurit hukkus lahinguväljal, haiguste tagajärjel või sõjavangudena (EE 1998).

töötasu vastu protestisid vene töölised aga juba 1870.–1880. aastatel, Eestis toimus esimene massistreik Kreenholmi Manufaktuuris 1872, kus alles 1880. aastate seadustega piirati näiteks laste ja naiste tööjõu kasutamist (Karjahärm, Pullat 1975: 30–40). Samuti kohustati ettevõtjad töölistele õnnetuste korral, mida tööolude olukorra tõttu palju ette tuli, arstiabi võimaldama või muul määral kompenseerimist osutama, kuid paraku rikkusid tööandjad paljuski kehtestatud seadusi (Karjahärm, Pullat 1975: 31). Tööliste kõrval tegutses aktiivselt ka eesti kodanlus, kes 20. sajandi algusaastatel hakkas levitama rahvuslikke ideid ajakirjades Postimees, Olevik, Teataja jt, samuti sotsiaaldemokraatlikes ringides ning lendlehtedel (Karjahärm, Pullat 1975: 44–47). Haritlaskond kujunes peamiseks juhtivorganiks keskklasside majanduslikes ja suuresti ka poliitilistes tegevuses. (Karjahärm, Pullat 1975: 38–41).

Uudis õnnetust sündmusest Talvepalee juures levis kiiresti ka Eestisse ja vabrikutöölised algatasid 12. jaanuaril streigi, nõudes tööpäeva lühendamist, palgakõrgendust, läbiotsimiste lõpetamist ja muid majandusliku sisuga õigusi (Andersen jt 2010: 354). Suurimaks streigisündmuseks Eestis oli aga 16. oktoobril Tallinnas Uuel Turul toimunud meeleavaldus, kus nõuti peamiselt poliitiliste vangide vabastamist ja sõjaväe eemaldamist tänavatelt, kuid ootamatult rahva pihta avatud tuli tappis üle 90 ja haavas üle 200 protestija (Andersen jt 2010: 355). Peale 16. oktoobri veretööd saatis tsaar eesti liberaalide rõõmuks Tallinnasse manifesti, mille tähtsaimaks punktiks olid kodanikuvabadused ja laiendatud valimisõigused (Karjahärm, Pullat 1975: 91). Samuti kehtestati omandi puutumatus ning näiteks sõna-, ühingute- ja usuvabadus ning elukoha valiku vabadus (Karjahärm 1998: 131). Osalt suhtuti revolutsioonilisse võitlusvaimu aga ettevaatlikkusega. Näiteks kirjutab ajaloolane Tiit Rosenberg: „Kardeti, et aktiivne võitlus Vene riigivõimuga kurnab välja ja võib kaasa tuua eesti väikerahva hävimise ning seetõttu rõhutati, et võideldakse ainult õiguse ja seaduse abinõudega“ (Rosenberg 2006: 35). Siiski leidis ka erandeid. Näiteks tuntud poliitik-kõnemees Aleksander Kesküla korraldas Tallinnas revolutsioonilisi demonstratsioone ning peale üldstreiki alustas ta ka relvastatud ülestõusu agitatsioonidega, mis tipnesid ühtekokku 150 mõisahoonde laastamisega (Vahtre 1997: 116).

Revolutsiooniga läks kaasa ka talurahvas, kelle taotlused olid esialgu puhtalt majandusliku sisuga, näiteks nõuti maa ühistamist, töötingimuste parandamist,

võimalust ise valida kohalik pastor ja muudki (Lust 2015:138). Teede, postijaamade, kirikute ja muude sarnase objektide ehitamine ja korrashoid oli talupoegadele ränk koorem, sest naturaalkoormiseid täideti muude maa- ja talutööde kõrvalt (Karjahärm, Pullat 1975: 33). Suurimaks eesmärgiks sai eelkõige peatada mõisnike omavoli rendi- ja maakasutamise tingimuste reguleerimisel, kuid kuna erinevatel inimestel olid erinevad arvamused, läksid lahku ka ülestõusude motiivid (Karjahärm 2013: 146). Maale saabunud töölised tahtsid raha, relvi ja omavalitsuse sisseseadmist, kohalikel talupoegadel võisid aga olla isiklikumad huvid, näiteks terav vahekord mõisnikuga (Ibid). Eesti maarahva seas levis esimene suur streigilaine 1905. aasta märtsis, nõuti tööpäeva lühendamist ning palga suurendamist (Karjahärm, Pullat 1975: 57). Erinevatel seisukohtadel oldi mõisate põletamise ja üldise rüüstamise asjus. Näiteks on Toomas Karjahärm kirjutanud: „On tunnistusi selle kohta, et mõisate ründamise algul püüdsid Tallinnast tulnud salkade juhid põletamist ja viinajoomist takistada, kutsusid kohalikke mõisatöölisi üles streigile, rääkisid mõisate ülevõtmisest rahva omandusse, kuid peagi võttis maad loodusjõuline anarhia ja stiihiline märatsemine koos massipsühhoosiga, ja asjad läksid isevoolu teed“ (Karjahärm 2013: 147).

Tartu Ülikooli „Bürgermusse“ saalis ja aulas peetud kongressil, mis kestis 27. – 29. novembrini, võeti vastu hulk otsuseid, mis puudutasid näiteks konstitutsioonilise monarhia kehtestamist, sõjaseaduse kaotamist ja poliitvangide vabastamist ning seejärel alustati nende otsuste täideviimist (Karjahärm, Pullat 1975: 113–116). Novembris loodi ka Eesti Rahvameelne Eduerakond, mis oli esimene eesti erakond (Karjahärm, Sirk 1997: 231). „Bürgermusse“ koosolekul jäidki ülekaalu Eduerakonna nõudmised ja nende täitmata jätmist ähvardasid eduerakondlased valitsust streikide ja boikotiga (Andersen jt 2010: 358). 12. detsembril maale suundunud tööliste streigilainega liitusid ka talupojad, kelle aktiivsust tõendab asjaolu, et 12.–20. detsembril põletati Põhja-Eestis pea 120 mõisat (Andersen jt 2010: 359). Rahutuste mahasurumiseks loodi peale 28. novembril saabunud keisri abinõude ukaasi Balti kindralkubermang, mille etteotsa asus 4. detsembril vene päritolu kindralkuberner Vassili Sollgub (Karjahärm 1998: 111–112). Karjahärm iseloomustab Sollgubi meetodeid: „12. detsembril 1905 pöördus V. Sollgub elanikkonna poole teadaandega, kus ta muu hulgas arendas kollektiivse karistamise ja massilise deporteerimise ideed (Karjahärm 1998: 112). Olukorra kontrolli

all hoidmiseks keelas Peterburi kohtupalati prokurör tsiviilprokuröridel sekkuda sõjaväe poolt juhitud kohtuasjadesse, võttes sellega inimestelt igasuguse võimaluse karistussalkade võimutsemise vastu välja astuda (Karjahärm, Pullat 1975: 145). Selliselt lõppes keeruline 1905. aasta.

Järgneval aastal toimunud üksikuid streike võib nimetada järelstreikideks ning mainima peab ka, et riigiduuma kokkutuleku järel (aprillis 1906) vähenesid massilised karistamised ja ilma kohtuta mahalaskmised (Andersen jt 2010: 363). Siinkohal võib märkida, et kogu tollases Vene impeeriumis tapsid karistussalgad 1905.–1907. aastatel 625 eestlast ja lätlast (Ibid). Lisaks tööolude parandamisele saadi 1906. aastal õigus asutada ja organiseerida ühinguid ja seltse ning avada emakeelseid erakoole (Ibid). Karistussalkade töö oli niivõrd julm ja verine, et avaliku meelehärmi survele lõpetas Vene valitsus mahalaskmistelaine 1907. aastal (Karjahärm 1998: 115). Lisaks saadeti paljud³ poliitvangid ja muidu revolutsionäärid Siberisse asumisele (Karjahärm 1998: 116). Esimene riigiduuma valiti juba 1905. aasta 11. detsembril ning eestlastest esines seal edukaimalt tuntud revolutsionäär Jaan Tõnisson, kelle arvates oli ainuõige konstitutsiooniline riigikord (Karjahärm 1998: 138). Siiski ei olnud revolutsiooniline tegevus lõppenud: näiteks 1907. aasta alguses toimusid ulatuslikud mõisatöölise streigid ning mahasurumiseks värvatud politsei- ja sõjaväeasutused viisid läbi kõikvõimalikke läbiotsimisi ja haaranguid (Karjahärm, Pullat 1975: 164).

1907. aasta jaanuaris toimusid teise riigiduuma valimised ning Eestist valitud duumaliikmete suurimaks murekohaks ja taotluseks oli terrori ja vägivalda lõpetamine Baltikumis. Peab möönma, et kui esimeses ja teises duumas oli eestlaste maa- ja töölisrahvas suhteliselt arvukalt esindatud⁴, siis kolmandas vähenes nende arv järsult. Põhjuseks võib pidada kõrgete tsensuste⁵ (200-300 tiinu) kehtestamist, mis andsid peamise osakaalu (50% kohtadest) suurmaaomanikele – mõisnikele. Kolmas riigiduuma leidis aset 3. juunil 1907. Eesti esindajate üheks peamiseks taotluseks oli kaotada mõisnike eelisõigused maale. Lõppkokuvõttes ei jäänud eestlased riigiduumade käigu ja

---

³ Kolme Balti kubermangu peale saadeti asumisele 2652 inimest (Karjahärm 1998: 117).

⁴ I ja II riigiduuma valimistel oli Eestist inimesi umbes sada tuhat: 60% talupojad, 30% linlased, 10% töölised (Karjahärm 1998: 135).

⁵ Juriidiline eeltingimus poliitiliste õiguste (eeskätt kodakondsuse ja valimisõiguse) saamiseks (EE 1996).

otsustega rahule ning vähenes üldine aktiivsus poliitika- ja revolutsioonimaastikul. (Karjahärm 1998: 142–156)

1905. aastal tõstatati ka koolivõrgu laiendamise, tütarlaste õppimisvõimaluste ja emakeelse hariduse küsimus, sest 1880. aastate koolireform nõudis vene keelset õppetööd (Karjahärmi, Pallat 1975: 36). „Revolutsiooni surve lubasid tsaarivõimud 1906 asutada venekeelseid tütarlaste eragümnaasiume ning eesti- ja saksakeelseid erakeskkoole“ , kirjutab Sulev Vahtre (Vahtre 1997: 192). Esimene eesti õppekeelega gümnaasium avatigi 1906. aastal Tartus ning sellele järgneval aastal loodi Eesti Kirjanduse Selts, kus uurimisaladeks said eesti keel, kirjandus ning ajalugu (Tannberg jt 1998: 261). Pisut avas revolutsioon uksi ka ülikoolis õppida tahtvatele naistele, kes võeti algselt vabakuulajateks peamiselt õigusteaduskonda (Palamets 2003: 187–188).

1905. aastal alguse saanud Vene revolutsioon oli suureks edasiminekuks eestlaste rahvustunde loomisel ja oma kultuuri, keele ning traditsioonide esiletõstmisel. Olenemata sellest, et kõik revolutsioonilt oodatud muutused tõeks ei saanud ning mitmete rahvuslaste unelm vabariigist ei teostunud, andsid revolutsioonisündmused vajaliku tõuke edaspidisteks vabaduspüüdlusteks. Vastukaaluks positiivsemale poolele saab tuua aga baltisakslaste olukorra ning hävitavad muutused, mis tollaste sündmustega kaasnesid. Paljude saksa soost aadliperede jaoks dikteeris kohaliku rahva agressiivne hoiak ja pead tõstev vabaduseiha peatset baltisaksa elanikkonna ning kultuuri lõppu Eesti- ja Liivimaal. Uue elurütmi ja muutunud ühiskonnaga kohanemine oli baltisakslastele raske, sest eestlaste silmis toimusid kõik sündmused vaid ühe eesmärgi nimel ja selleks oli haarata võim mõisnike käest. Kohanema pidid muidugi ka talupojad ja töölised, kes ühise idee nimel tihti ohverdasid isikliku vabaduse, peresuhted, positsiooni ühiskonnas, elukoha või midagi muud. Revolutsioon muutis paljude elusid ning seadis suuna edasistele aastatele poliitika- ning ühiskondliku elu maastikul.

2. Memuaristika

Mälestusteoste analüüsimiseks ja paremaks mõistmiseks tuleks esmalt lahti seletada omaeluloolise kirjutuse eesmärgid ning uurimismetoodika. Omaelulookirjutuse all mõistetakse mälestusi ja tähelepanekuid enda või kellegi teise elust, laialdasemalt öeldes tekste, mille keskmeks on elu (Smith, Watson 2001: 3). Siinses uurimuses mõistetakse autobiograafiliste/omaelulooliste tekstide all eelkõige mälestuskirjandust, mitte niivõrd ilukirjandust või muid publikatsioone. Kirjandusteadlane Leena Kurvet-Käosaar rõhutab erinevust omaelulookirjutuse ja inglisekeelsest kirjanduskaanonist pärit termini *life writing* vahel: omaelulookirjutus tegeleb ainuüksi autori elutahkudega, jättes välja kõrvalised isikud (Kurvet-Käosaar 2010: 9). Võib öelda, et mälestusteoste kirjutamine on ajendatud muutustest ning nendega kohanemisest ja oma seisukohtade põhjendamisest. Filoloog ja kirjandusteadlane Maris Saagpakk on kirjutanud: “Mälestustekstis tõuseb esile vaid indiviidi see identiteet, milleni ta on terve elu kestel toimunud transformatsioonide käigus kirjutamise hetkeks jõudnud (Saagpakk 2010: 86).

Mõiste “elulugu” koondab enda alla memuaarid, autobiograafiad, päevikud, kirjavahetused ja muud. Inimesed on osa ajaloost, seega on kirja pandud mälestused huvitavad ja ühtlasi tarvilikud allikad ajaloopildi koostamisel. Mälestuste kirja panemist võib näha kui inimese soovi täiendada sotsiaalset maailmapilti enda seisukohtadega, anda konkureeriv pilt tõest (Hinrikus 2010b: 10). Elulugude kirjapanemise kõrval on olulisel kohal ka nende uurimine ja kogumine. Mälestuste ja elulookirjutuste uurimine on põimunud nii kollektiivse kui ka isikliku pärimuse väärtustamisega ning samuti perekonnalugudega (Hinrikus 2010b: 11). Silmas tuleb pidada, et mälestusteostes on fookuses ümbritsev maailm, mistõttu leiab sealt rohkem informatsiooni kindla ajaperioodi või ühiskondliku pildi kohta. Samal põhjusel on memuaarid tihedalt seotud kollektiivse pärimuse koostamisega (Annuk 1997: 5). Seevastu autobiograafias on esiplaanil eelkõige kirjaniku isiksus, tema nägemus ja arusaamad (Ibid). Mõnevõrra

problemaatiline aspekt on omaeluloolise teksti mõistmine seoses ilukirjanduslikkusega, sest võib olla raske eristada tõsielulist väljemõeldisest. Seda probleemi põhjendab kirjandusteadlane ja –kriitik Rutt Hinrikus nõnda: “Põhimõtteliselt ei ole elulugu väljamõeldud, kuid narratiivi dimension tingib eluloo mingil määral “kirjandusliku” esituse, eeldades teatud mineviku interpreteerimise mudeleid” (Hinrikus 2003: 171). Ilukirjanduslikku mõõdet tuleb mälestusteoste lugemisel ja tõlgendamisel teadvustada.

Mälestuste avaldamise traditsioon on pärit Antiik-Kreekast, kuid vastav termin pandi sellele liigile keskaegses prantsuse kirjakultuuris (Palm 1938a: 296–297). Valgustusajastul kerkis kirjandusmaastikule autobiograafia kui omaette žanr, mis tõstis esile just autori elu kordumatust (Smith, Watson 2001: 3). Memuaristlikke elemente võis tegelikult kohata ka näiteks kroonikates, mis algselt põhinesid suuresti subjektiivsetel arvamustel ja kogemustel (Palm 1938a: 297). Järgmine suurem autobiograafiliste tekstide, sealhulgas naiste elulugude, uurimislaine Euroopa ja ka USA kultuuriruumis tuli 20. sajandi teisel poolel koos prantsuse teoreetiku Philippe Lejeune’i “Autobiograafilise lepinguga”, kus autor koostas autobiograafiate määratlemise normistiku ning tõi peamise küsimusena esile teksti tõesuse aspekti (Kurveit-Käosaar 2003: 179–181). Võib öelda, et elulood on olulised ka ajaloo konstrueerimisel, näiteks on kirjutanud Rutt Hinrikus: “Eluloo eesmärgiks on pigem olla ajastu protokolliks, mitte ilukirjanduslikuks katseks; tal ei ole reegleid, kuid eksisteerivad teatud normid” (Hinrikus 2010b: 10).

2.1. Baltisaksa mälestuskirjandus

Baltisakslased kirjutasid väga palju elulooainelisi tekste 1939.–1940. aastate *Umsiedlung*’i⁶ järgsel ajal, et jäädvustada ning tulevastele põlvetele edasi anda baltisaksa kultuuriruumi pikki traditsioone ja kombeid ning rõhutada ka kuuluvustunnet (Saagpakk 2008: 947–955). Üsna palju leidub mälestuskirjandust aga ka seoses Esimese

---

⁶ Mingi elanikkonna osa sõjaliste sündmuste või mõne muu katastroofi tõttu ümberasutamine (Klappenbach, Steinitz 1976: 3888). Siinkohal baltisakslaste ümberasumine Baltimaadelt Saksamaale.

maailmasõja ja 1905. aasta Vene revolutsiooniga. Võrdluses Esimese maailmasõjaga on 1905. aasta revolutsiooni baltisakslaste memuaarides Maris Saagpakk edasi andnud sõnadega “mõrum episood, mida tagasivaates ei tajuta katastroofina” (Saagpakk 2006: 13). Saagpakk kirjutab: “Seega on 20. sajandi teisel poolel kirjutatud baltisaksa mälestuste olulisimaks sõnumiks arusaam “iseenda elust kui ühe baltisakslase tüüpilisest elust” (Saagpakk 2008: 949). Samuti peeti enda eluloo kõrval oluliseks üldise baltisaksa paiknemis- ja kujunemislöö jäädvustamist (Saagpakk 2008: 956). Maris Saagpakk on ka välja toonud, et tihti on baltisakslaste mälestustekstides näha emotsionaalset kirjutamisviisi, eriti kui kajastatakse läbielatud (Saagpakk 2006: 12). Baltisakslaste mälestustekste iseloomustavad veel näiteks kultuuritoojate kujutluspilt, sarnaste iseloomude ja käitumismaneeridega tegelased, uhkus oma kodupaiga pärast ja veel muudki, millest saab põhjalikumalt lugeda Maris Saagpaki doktoritööst (Ibid).

Pidades meeles, et traditsiooniliselt kulges baltisaksa naise igapäevaelu mõisavalduse piirides, tegeledes suuremalt jaolt majapidamise haldamisega, võis päevikute pidamine lubada väljendada oma loomingulisust viisil, mis ei kahjustanud mainet ega moraali. Näiteks kirjutab Kurvet-Käosaar: “Päevik on õige mitme sajandi vältel kujutanud endast naistele lubatud ja kättesaadavat ning ka loomingulist rahuldust pakkuvat tekstitüüpi, seda nii oma paindlikkuse ja napi normeerituse, kui ka asjaolu tõttu, et päevik kuulus kahtlemata nende autobiograafiliste tekstide hulka, mida harrastades naised ei ohustanud meeste juhtpositsiooni kirjandusmaastikul” (Kurvet-Käosaar 2003: 186). Siinkohal võib välja tuua Ameerika mikroajaloolase Natalie Zemon Davise tsitaadi naismonograafiast: “...19. sajandi viimastel aastakümnetel ning vahetult enne ja pärast Esimest maailmasõda ilmus Saksmaal, Itaalias, Prantsusmaal ja Inglismaal rida tõsisemaid monograafiaid, milles uuritakse naiste staatust, tegevust ja teadvust – ning alati mitte ainult kõrgklassi naiste oma...” (Davis 2009: 103).

Baltisakslaste mälestuskirjandust on huvitav vaadelda seoses eestlaste ja lätlastega, sest paljudes tekstides on maarahvast juttu. Talurahvast on baltisaksa tekstides sisse toodud vahendamaks näiteks tollast eluolu ja ühiskonda. Ka Camilla von Stackelbergi memuaaridest võib lugeda teenijaskonnast, nende rollist naise elus ning saksa härrade ja maarahva suhetest (Stackelberg 2003: 20). Maris Saagpakk on

kirjutanud järgmiselt: "...kuigi selleks ajaks oli põlisrahvaste hulgas kujunenud oma kultuuri- ning äriühing, ei pidanud baltisakslased enamasti seisusekohaseks nendega suhelda" (Saagpakk 2006: 555). Võib öelda, et baltisaksluse viimastel aastakümnetel kujutas feodaalkorra ja sellega kaasneva kohaliku teenijarahva kujutamine turvalist ja igatsetud vana maailma.

Rääkides konkreetset Camilla von Stackelbergi mälestusteosest "Tuulde lennanud lehed. Mälestusi vanast Baltikumist", võib tähele panna, et ilukirjanduslikkusel on teoses arvestatav osa, sest vaevalt suudab inimene mäletada sõna-sõnalt aastakümnete taguseid vestlusi. Siiski ei saa öelda, et fiktsionaalsuse aste varjutab tõelisi mälestusi ning järgides ka autori taotlusi peab käesolevat teksti käsitlema siiski tõsiseltvõetava memuaartekstina. Selle põhjenduseks võib tuua ka asjaolu, et peamine osa tekstist on paikade ja inimeste kirjeldamine, ning tsiteeritud vestluseid ei leidu väga suurel määral. Kindlasti on oluline ka mainida, et von Stackelbergi mälestuste puhul ei ole tegu autobiograafiaga, sest olustikukirjeldused varjutavad autori tunde- ja vaimuelu osakaalu. Oma mälestuste kirjapanemise põhjuseid ei seletata lahti tekstis endas, küll aga on autori poeg seda põhjendanud Teise maailmasõja aegse baltisakslaste ümberasustamisega Saksamaale, mis jättis Camilla von Stackelbergi hinge "liiga sügava haava" (Staden 1992: 9). Brendt von Stadeni sõnade järgi oli autori kavatsus kirjutada nii, nagu oli ja nagu tema nägi "Balti iseolemise järelhõõgust" (Staden 1992: 5–9). Võib oletada, et traagiline elukorralduse muutmine ja sellest tingitud hingevalu kulmineerusidki autori sooviga olnu kirja panna ja n-ö see endast välja kirjutada, mida võib tegelikult täheldada paljude teiste *Umsiedlung*'i tõttu kannatanud baltisakslaste mälestustekstides.

Baltisaksa mälestuskirjanduse uurimisega ei ole eesti kirjanduskaanonis tegeletud väga palju, kuid kindlasti ei saa öelda, et sellele tähelepanu ei oleks pööratud. Viimasel aastatel on ilmunud põhjalikke ülevaateid ja artikleid Maris Saagpaki (2010, 2008), Kairit Kauri (2014, 2015, 2016), Tiina Ann Kirsi (2011) ja Liina Lukase (2004, 2005, 2006) sulest. Siiski peab mainima, et saksakeelses kirjanduskaanonis on käesoleva teemaga tegeletud võrdlemisi rohkem ning põhjalikumate ja mitmekesisemate teadmiste ammutamiseks leiab abi just sealt. Saksa uurijates on baltisaksa aadlidaamide mälestuskirjandust käsitlenud Anja Wilhelmi.

2.1. Eesti mälestuskirjandus

Biograafiate kirjutamisele Eesti- ja Liivimaal pani aluse vennastekoguduse liikumine, mis tutvustas talupoegadele erinevat sorti – enamjaolt mõnest kangelasest jutustavat – ilukirjandust (Hinrikus 2010a: 24). Hernhuthi kogukonnas ilmusid ka esimesed elulood (Ibid). Järgmised omaeluloolised kirjapanekud eestlastelt sündisid hariduse kättesaadavuse paranemisega 19. sajandi alguses (Hinrikus 2010a: 25). Kristjan Jaak Petersoni päevaraamat, pastor Rosenplänteri “Maakeele päevaraamat” ning Johannes Voldemar Jannseni “Diarium” sätestasid eesti memuaarkirjanduse alguspunkti (Palm 1938a: 298). Ärkamisaja juhtiva kultuurtegelase Lydia Koidula repertuaarist mälestuskirjandus aga puudub. Järgmised tähelepanu väärivad ettevõtmised memuaristika vallas tulid kirjanikelt Elisabeth Aspe ja Lilli Suburg, kelle “Suburgi perekonna elulugu” ilmus perioodikaväljaandes Eesti Kirjandus 1923.–24. aastatel järjejutuna (Hinrikus 2010a: 27).

Uue haritlaste põlvkonna tekkega 19. sajandi viimastel aastakümnetel hakkas ilmuma ka päevikuid ja mälestusi (Hinrikus 2010a: 28). 1930ndaid aastaid iseloomustavad Karl-August Hindrey, Oskar Lutsu ning Friedebert Tuglase mälestusteosed. Enne esimese Eesti Vabariigi väljakuulutamist kirjutati siinmail mitmeid poliitilisi ja sõjalisi sündmusi kätkevaid memuaare ning aastatel 1918–1940 ilmus üle 120 teose (Palm 1938a: 300–301). Nõukogude perioodil oli mälestuste avaldamine ideoloogilistel põhjustel (vt Hinrikus 2003: 175–177) raskendatud. Näiteks kirjutab Hinrikus: “Mälestuste avaldamine, ilma neid korrigeerimata võimu poliitiliste nõudmiste kohaselt, oli nõukogude Eestis reeglina võimatu, seesugused katsed, niivõrd kui nad eksisteerisid, olid katsetaja jaoks riskantsed, sageli üpris ohtlikud” (Hinrikus 2003: 175).

Mälestusteoste kirjutamise kulg Eestis on üsna tihedalt seotud 1905. aasta revolutsiooniga (Palm 1938a: 299). Ülestõusud andsid memuaaride kirja panemisele suure tõuke. Omaelulooliste tekstide osa eesti kirjanduskaanonis on jäänud tagaplaanile ja palju pole ka autobiograafiate/omaelulooliste kirjutuste uurimusi (Kurvet-Käosaar

2010: 8). Siiski võib leida silmapaistvaid mälestusteosed, peamiselt 20.–21. sajandi kirjandusest. (Palm 1938a: 296–301)

Levinud on mitmed segažanrid ja mälestuste avaldamine osaliselt, mille ideaalseks näiteks on Marta Lepa kolme eraldi osana ilmunud tähelepanekud Vene revolutsioonist. Omaette liigi moodustavad ka koguteosed, kus on põimitud paljude autorite mälestusi mõne isiku, sündmuse või ajalooperioodi kohta, näiteks Hans Kruusi 1932. aastal välja antud “Punased aastad I”, mis samuti käsitleb 1905. aasta sündmusi. Silmas tuleb pida ka mälestuste suhet ilukirjandusega, sest autobiograafilist ainet võib kirjandusteoses tihti kohata. Iseenda elu võib teksti kirjutamise puhul olla suureks inspiratsiooniallikaks, näiteks Friedebert Tuglase “Väikeses Illimaris”, kuid autori tunded, arvamused ja seisukohad võivad teosesse sattuda ka vastava taotluseta. Ilukirjanduslikku memuaarižanrit on harrastanud näiteks kirjanikud Oskar Luts, Karl August Hindrey ja August Kitzberg. Memuaarkirjanduse alla loetakse tihti ka reisikirjeldusi, kuid erinevalt memuaaridest keskendub reisikirjelduste autor rohkem ruumilisele pildile, mitte niivõrd isikule ega sündmusele. (Palm 1938b: 323–326)

Sarnaselt Camilla von Stackelbergi mälestustekstile peab pilgu heitma ka Marta Lepa elulookirjutuse tagamaadele. Kolmest osast koosnev tekst “1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus” keskendub ainuüksi sajandi alguse revolutsioonilisele sündmustikule ning autori osale selles. Sõna-sõnalisi vestlusi võib siin teoses tähele panna märksa rohkem, samuti on suurem osakaal autori isiklikel seisukohtadel ja sisemistel võitlustel, mille tõenduseks võib tuua kasvõi pruunseelikute skandaalist tingitud viha ja trotsiga toimetuleku (Lepp 2010: 22). Siiski annab Lepp üsna põhjaliku ülevaate 1905. aastast, sellele eelnevast ja järgnevast, ning revolutsionääridest. Seega ei saa tähelepanuta jätta ka koha- ja isikukirjeldusi, mis välistab teose puhtalt autobiograafiaks olemise võimaluse. Sama kinnitab ka Toomas Karjahärm kirjutades: “Suure osa kõigist mälestuste osadest võtavad enda alla üksikasjalisemad repressioonide kirjeldused...” (Karjahärm 2010: 320). Kuigi Lepp ei ole konkreetselt sõnastanud oma mälestuste kirja panemise põhjused, võib Karjahärmi lausest lähtudes arvata, et autori sooviks oligi kirjeldada ennastohverdavate revolutsionääride pingutusi ja kannatusi ning manada lugeja silme ette pilt tollastest kangelastest, mida põhjendab kasvõi

iseloomustus: “Me olime need ristiusukannatajad, kes kogunevad metsadesse, koobastesse” (Lepp 2010: 23).

Eestis pole memuaristika kogumise ja uurimisega tegeldud kaua. Siiski peab märkima, et Vene revolutsiooni mälestuste kogumiseks jaoks loodi 1929. aastal ühendus 1905. aasta Selts, et seda ajaperioodi ning ühiskondlik-poliitilisi olusid läbi kogutud kirjapanekute põhjalikult uurida (Jaago 2010: 167). Viimastel aastakümnetel on elulugude koondamisega tegelenud Ühendus Eesti Elulood, mille esimene kogumisaktsioon „Kas sa mäletad oma elulugu?“ toimus 1989. aastal ning eriliselt aktiivselt hakati mälestusi koguma 1996. aastal koos esimese eluloovõistlusega (Hinrikus 2010b: 11). 1990. aastate lõpus tegi ühendus Eesti Elulood (asut. 6. märts 1996) mitmeid ühisprojekte näiteks Soome ja Rootsi sotsiaalteadlastega, millest tuntuimad olid “Minu ja minu lähedaste saatus ajaloo keerdkäikudes” ning “Läänemere õpetajate elulood” (Hinrikus 2003: 181).

Memuaristika käsitlustest Eesti kultuuriloos võib välja tuua August Palmi 1938. aasta ülevaate, Ivar Grünthali 1966. aastal ajakirjas *Mana* ilmunud artikli “Eesti memuaar ja matkakirjeldus 1945–1965” ja Rein Ruutsoo 1983. aastal ajakirjas *Keel ja Kirjandus* ilmunud kokkuvõtte “Eesti memuaarkirjandus 1944–1982”. Samuti on mälestuskirjandust uurinud näiteks Lehte-Mai Tavel, Harald Peep, Kärt Hellerma ja mitmed teised. Põhjalikumalt on omaeluloouuringutega hakatud tegelema 21. sajandi alguses (Kurve-Käosaar, Hinrikus 2013: 97). Omaeluloouuringute debati on Kurvet-Käosaar sõnastanud järgmiselt: “Tänapäeval on omaeluloouuringute üheks fookuseks omaeluloolisuse universaalsuse ja spetsiifilisuse poleemika lähtudes erinevate distsipliinide uurimismetodoloogiatest ja kontseptuaalsetest alustest” (Kurve-Käosaar 2010: 14). Sagenenud on interdistsiplinaarne vaade memuaristikasse ning mälestusi uuritakse tihti seoses teiste kultuuriruumis paiknevate harudega, näiteks pagulaskirjanduse, reisikirjelduste või hoopis virtuaalmaailmaga.

3. 1905. aasta baltisaksa naiste mälestustes

Baltisakslane Astaf von Transehe-Roseneck väitis oma kaheköitelises teoses „Lettische Revolution“, et revolutsioonis oli süüdi Vene valitsus, kelle taotlus oli kaotada aadlikkonna võim talupoegade üle (Andersen jt 2010: 342). Kui paljud baltisakslased seda seisukohta jagasid, võib vaid oletada, kuid teada on see, et revolutsioon oli baltisakslaste jaoks pöördelise tähtsusega ning seda tõendavad ka paljud vahetult peale revolutsiooni kirjutatud teosed⁷, kus kahe rahva vahelist suhtlust kajastatakse vastuolulisemana, kui siiani (Lukas 2006: 248). Järgnevates alapeatükkides on vahendatud mõned enim kajastatud muutused, küsimused ja probleemid, mida baltisakslannade mälestusteostes, ning ka ilukirjanduslikus loomingus, märgata võib.

3.1. 1905. aasta revolutsioon baltisaksa mälus

Baltisakslased, kelle siinse kogukonna algus on 13. sajandis, pidasid Eesti- ja Liivimaad oma kodumaaks. Seda hoiakut võib kohata eriti luules, näiteks baltisaksa luuletaja Otto von Schillingu kirjutatud luuletues „Zum November 1905“ kõlab mõte, et Liivimaa on baltisakslaste maa (Schilling 1907: 242, viidatud Lukas 2006 järgi). Samuti võib välja tuua Vigala kirikuõpetaja M. von Buschi lause ühes oma jutluses: „Saksa lipp lehvib Eestimaal ja jääb siia ka lehvima. Kui rahvas peaks veel tegema revolutsiooni, siis lastakse temast üle kui raudkulliga!“ (Aitsam 2014: 433). Suhted kohaliku rahvaga teravnesid 20. sajandi alguses rahvuslikkuse esile kerkimisega ning püüti leida vastust küsimusele: kelle maa see on? (Lukas 2006: 239)

---

⁷ Näiteks Carl Wormsi novellikogu „Punastest hämarikust“, Karl von Freymanni näidendis „Rahva päev“, Frances Külpe jutukogus „Punased päevad“ (Lukas 2006: 248).

Seisuslikud privileegid, 19. sajandini püsinud pärisorjuslik olukorrd ning seisuslike piiride kokkulangevus rahvuslikega raius kahe etnilise grupi vahele sügava lõhe, sügavama kui kuskil mujal Euroopas. Frankfurdis elanud baltisaksa kirjanik Lotta Gringensohn on üsna konkreetselt sõnastanud põhjused, mis tema arvates võisid viia talu- ja töölisrahva revolutsioonini: „See on viimase sajandi nihilistlik õõnestustöö, mis nüüd oma vilju kannab. Lääne sotsiaalsed probleemid, mis on sisse toodud ja mille levikut on soodustanud nihilism, barbaarne teadmatuse ja madal meelsus, kaetud salalikkuse mantliga, see on ajanud teie pead segi“ (Gringensohn 1908: 34–35, viidatud Lukas 2006 järgi). Muidugi ei saa Gringensohni seisukohta omistada kõigile baltisakslastele.

Baltisaksa aadliperest pärit Camilla von Stackelbergi sõnul ei olnud erandlikult elava maa-aadli, eelkõige naiste ja laste igapäevaelu otseselt mõjutatud Euroopas ega ka mujal maailmas toimuvatest sõjalistest sündmustest, kuid 1905. aastal puhkenud revolutsioon hõlmas juba kõiki tollasel Eesti- ja Liivimaa pinnal elavaid ühiskonnaliikmeid ning ei jätnud kedagi külmaks: „See oli esimene kord, kus mingi ajaloosündmus mõjutas vahetult meie endi, meie sõprade ja sugulaste eraelu“ (Stackelberg 2003: 56). Revolutsiooni alguses oli preili von Stackelberg 11. aastane ning tunnistas sündmusi pigem taustaseisjana. Siiski ei saa öelda, et nooruke Camilla ei oleks omanud olukorra suhtes mingit seisukohta või tähelepanekuid, sest näiteks revolutsiooniga kaasnenud hirm läti teenijaskonda jäi teda saatma terveks eluks (Stackelberg 2003: 57). Camilla von Stackelberg ei ole oma mälestusteoses 1905. aasta revolutsioonist kirjutanud palju, kuid olemasolevad read on tähendusrikkad ning võiks öelda, et peegeldavad üldisi baltisakslaste suhtumisi teatud aspektidesse üsna hästi, kuivõrd lapsed kujundavad oma seisukohad suuresti vanemate järgi.

Ärev olukord, mis püsis nii maal kui linnas, peegeldub ka Theophile von Bodisco mälestusteosest, kus on kirjeldatud näiteks Saksa teatri mahapõlemisega kaasnenud vapustusi Tallinnas (Bodisco 1997: 245). Camilla von Stackelberg aga meenutab, et isa Robert von Voigt sai revolutsinääridel ähvarduskirju ning nende maja ümber käisid mässajate kambad ja kuigi väliselt täiesti rahulik ning kindlameelne, sundis ebakindel olukord härra von Voigti oma nais- ja lapsperet Riiga saatma (Stackelberg 2003: 57). Samuti kirjeldab naine ärevat olukorda Tartumaal, mille tõttu

kolisid paljud mõisapered linnadesse või vähemalt saatsid õrnemad pereliikmed mõneks ajaks sugulaste juurde suurematesse asulatesse (Ibid). Sama mainib ka Glasgow' ülikooli emeriitprofessor James D. White oma artiklis „1905. aasta revolutsioon Venemaa Balti provintssides“ ning lisab, et paljud mõisaomanikud võtsid nõuks majutada oma kodus sõjaväeosi, ilmselt kindlustunde ning koostöövalmiduse näitamise eesmärgil (White 2015: 93). Eluolu oli rahutu ühtaegu nii maal kui linnas ning revolutsioonisündmusest puutumatuks ei jäänud keegi.

Georg von Stackelbergi mälestustest võib lugeda, et eestlaste hävitustöö maal ja mõisates viis baltisakslased mõistmisele, et kaitseks tööliste ja talupoegade jõhkruksemise eest peab looma ühtse sõjasalga – „Omakaitse“⁸ (Stackelberg 2010: 112). Vähesese abijõu tõttu tundsid mõisnikud, et neid on tsaarivalitsuse poolt üksi jäetud ning suhtumine politseiaparaati muutus ebalevaks (Aitsam, 2014: 123). Camilla von Stackelberg kirjutab oma memuaarides kaitsetutest hallparumitest, keda nähti suurte sakste sarnastena: „Ei astunud välja mitte ainult valitsusvõimu ja saksa „härrastekihi“ esindajate, vaid ka niinimetatud hallparunite, läti ja eesti soost taluomanike vastu“ (Stackelberg 2003: 56). Hävitustöö maal šokeeris aadelkonda sügavalt ning pani kahtlema maarahva inimlikkuses (Gringensohn 1908: 55, viidatud Lukas 2006 järgi). Seetõttu on ka arusaadav, et kasakate⁹ liikumist nägid baltisakslased kui päästerõngast ja karistussalkasid tervitati suuremeelselt (Stackelberg 2003: 57). Näiteks Siegfried von Vegesacki romaanitegelane Aurel kirjeldab Vilniuse kasakaid kui „...ülesrivistatud ratsakolonne, sõdurimütsid viltu peas, püssid põiki üle selja“ ning märgib, et „...kuhuvad [kasakad] ilmuvad, pagevad kõik minema. Demonstratsioonid ja kogunemised aetakse laiali, enamikus vabrikutes töötatakse jälle“ (Vegesack 2009: 287). Theophile von Bodisco meenutab näiteks 1905. aasta jõule ning seda, kuidas hobustel kasakad valvasid Toomkiriku ukse taga, niikaua kui baltisakslased jumalateenistusel käisid

---

⁸ Georg von Stackelberg märgib „Omakaitse“ seletuseks: „Organisatsioon, mille loomist kõigis kolmes provintsis tookord kavandati ja osalt ka ellu viidi – „mustsaja“ nime all luuletas revolutsiooniline propaganda sellele külge õudsed hirmuteod“ (Stackelberg 2010: 112).

⁹ Kasakad (turgi „Vaba inimene“) olid sõjaväeline seisus Vene riigis 18. sajandist 1917. aastani, koosnes 15. sajandil feodaalse rõhumise eest põgenenud talupoegadest, kes alates 16. sajandist sõjaväelisel organiseerusid. Vene valitsus varustas neid riigipiiride kaitsmise eest sõja- ja toidumoonaga, hiljem kasutas tsaarivalitsus neid revolutsioonilise liikumise mahasurumiseks (EE 1989).

(Bodisco 1997: 252). Hävitustöö mõisates oli suureks ehmatusks kõigile baltisakslastele ning seeõttu nähti appi tulnud kasakaid väga väärtuslikena.

Revolutsiooniga levinud ideed ohustasid aastasadu püsinud traditsioonilisi baltisakslaste väärtushinnanguid ja arusaamu. Maris Saagpakk on baltisakslaste olukorrast kirjutanud nõnda: „Kui inimeselt võetakse võimalus harjumuspäraseks eluks, toimub temas mingi reaktsioon, mille üheks tagajärjeks on väline kohanemine uues keskkonnas. Õpitakse ära uues keskkonnas vajaminevad oskused ja tavad, saavutatakse mingi uus rutiin igapäevases elus. Samas tajub üksikisik muutumisvajadust pealesunnituna, vägivaldsena“ (Saagpakk 2010: 85). Oma vaadetest kinnipidamine võis baltisakslastele pakkuda turvatunnet nõnda segastel aegadel. Revolutsiooniga kaasnenud muutused talupoeglikus maailmapildis toimusid aga kiiremini, kui aadelkond kohaneda jõudis ning kaitsereaktsioonina proovisid baltisaksa mõisnikud hoopis tulisemalt kinnistada feodaalset ühiskonnakorraldust, mis omakorda tõi kaasa seisustevahelised konfliktid ja varestimõistmised (Lukas 2006: 250).

Omaette teema moodustab ka baltisakslaste suhtumine teistesse rahvustesse, näiteks mustlastesse, juutidesse või venelastesse, kuivõrd just piirirahvaid süüdistati tihti, kuid ekslikult, revolutsiooni algatamises. Näiteks Camilla von Stackelberg meenutab lapsepõlvest, kuidas vanemate sunnil pidi mustlastest eemale hoidma ja neid tohtis piiluda vaid sireliheki seest, sest väidetavasti varastasid mustlased vahel väikesi lapsi. (Stackelberg 2003: 14). Liina Lukase sõnul teeb naisaktivisti ja kirjaniku Theophile von Bodisco romaani „Vana vabahärra majas“ tegelane Barbara tähelepaneku, mille järgi on 20. sajandi alguses Eestimaal elanud venelased ja juudid „liikuvad ja emotsionaalsemad“, eestlased ja sakslased aga „järelemõtlikumad ja tasakaalukamad“ (Lukas 2005: 12). Siit ilmneb, kuidas võisid baltisakslased näha erinevaid rahvusgruppe.

3.2. Muutused igapäevaelus

Camilla von Stackelberg, kes mõisas elades pidas armsateks pereliikmeteks ka nendega koos elanud teenijaid, kirjeldab oma mälestustes revolutsiooniga muutunud pilti teenijaskonnast ja baltisakslaste enneolematut hirmu, mida põhjustasid mõisate

põletamised ja mõrvamised: „Sellegipoolest jäi mulle sellest õuduste ajast külge hirmutunne, millest ma enam aastaid lahti ei saanud ja mis muutis alatiseks minu suhtumist lätlastesse, keda olin seni tundnud ainult heade, ustavate teenijatena. Teadsin nüüd, et nad võivad olla ka meie vaenlased“ (Stackelberg 2003: 57). Lisaks eelmainitud traagilistele sündmustele pidi maaeluga harjunud noor von Stackelberg revolutsiooni käigus jätma oma kodumaa, kohanema Riia suurlinna eluga ning samuti harjuma teistsuguste kommetega ja suhtumistega (Stackelbergi 2003: 57–58). Von Stackelbergi mälestustest võib lugeda, et revolutsiooniga suleti mõneks ajaks ka koolid, mis samuti mõjutas tema ja ka palju teiste laste igapäevaelu (Ibid).

Võimalik, et aadlkonna suhtumist talurahvasse ei muutnud mitte üksnes viimaste ebamoraalne käitumine, vaid ka mõisnike peremehelik uhkus, mida võib näha Eberhard Krausi jutustusest „Öiseil teil“, kus kohalikku päritolu linlast või edasipüüdlit talumeest nähakse kui mässajaid (Kraus 1891: 47, viidatud Lukas 2006 järgi). Vastupidist suhtlust võib kohata aga Theophilo von Bodisco mälestusteosel, kus ta meenutab, kuidas mõisakubjas palus köögitüdrukul prouaga koos jalutama käia ning võtta kaasa ka revolver, sest üksinda jalutamine oli äreva olukorra tõttu mõisaprouale väga ohtlik (Bodisco 1997: 238–239). Seega võib öelda, et suhtlus mõisarahvaga oli erinevates majapidamistes isesugune.

Üheks revolutsiooniga kaasnenud muutuseks oli senise baltisakslanna naisideaali ümberkujundamine. Traditsioonilise aadlisoost baltisakslanna iseloomustust võib näha näiteks Monika Hunniuse teoses „Minu onu Hermann“:

Tädi oli pikk ja sale, hoidis end hästi sirgelt oma uhkel ja armastusväärnel moel. Ta oli õppinud Peterburi tütarlasteinstituudis ja kasvatatud aadellikus vaimus. Ta oli saanud õpetust kõigis naiselikes kunstides. Tädi Adele maalits, tegi käsitööd ja kavandas isemustreid. Ta luuletas ja kirjutas meie jaoks lühinäidendeid. Ta oskas esineda, oli peen, siiras ja armastusväärne (Hunnis 2000: 36–37).

Sarnast kujutuspilti võib kohata ka Theophile von Bodisco mälestustel, kus on kirjeldatud baltisakslannade intelligentsust ja seltskondlikkust (Bodisco 1997: 242). 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses tegutsenud loomingulised, iseteadlikud „uued naised“, sealhulgas näiteks Helene Stöcker Laura Marholm, inspireerisid oma kirjutistega baltisakslannasid avastama võimalusi eneseteostuseks ning mehest sõltumatuna elamiseks (Lukas 2004: 163). Baltisakslannast naisaktivisti Laura

Marholmi seisukoha naiselikkuse küsimuses on Liina Lukas kirja pannud nii: „Laura heidab naistele ette, et need on lasknud end kujundada meeste loodud kultuuriliste normide järgi ja omaks võtnud mehe muutliku naisekäsitluse, mida on olulisel määral kujundanud ristiusu diskursus“ (Lukas 2004: 159). Samuti meenutab näiteks von Bodisco, et esines 26. jaanuaril 1906 esimese naisena Eesti Kirjandusseltsi kirjandusõhtul ettekandega „Traagiline süü“ ning esitluse vastuvõtt kujunes naise jaoks lausa üllatavaks – rahvast täis saal oli häämingus asjaolust, et üks naisterahvas üldse ettekannet peab ning õpetajanna paruness Buxhoeveden oli Bodisco julgusest nii liigutatud, et langes naisele pisarates kaela (Bodisco 1997: 252–253). Võib öelda, et ajendatuna naistele suunatud kirjavarast ning julgete naiste eeskujul kujundas revolutsioonilisel ajal nii mõnigi baltisakslanna ümber oma minapildi.

Konflikte traditsioonidega võimendas ilmselt ka tüüpiliste baltisaksa päritolu tütarlaste ja naiste tihti üsna piiratud ja kammitsetud elu, mida on Lukas iseloomustanud nõnda: „Naise ülesandeks oli nii kodus kui ka ühiskonnas teenida, armastada ennastalgavalt ja ennastohverdavalt, hoolitseda religioosse kasvatuses ja heade kommete eest jne (Lukas 2006: 194). Kuigi tüdrukud said tänu revolutsioonile õppida tütarlastegümnaasiumites ja omandada võrdlemisi head haridust, oli see ikkagi suunatud peaaesjalikult ideaalse ema ja koduperenaise, mitte eneseteadliku arvamusiidri kujundamiseks (Lukas 2006: 196–197). Seisustevahelisi erinevusi sisendati aga juba väikelastele, näiteks mäletab von Stackelberg, et õmblejanna lastega nemad mängida ei tohtinud (Stackelberg 2003: 20). Seega võib tõdeda, et kasvatuses ja kooliõpetuses piiritletus ajendas noori baltisakslanna testima senise ühiskonna moraali- ja normipiire.

Eestlaste ja lätlaste vaimutegevuse tõusu tunnistamisesse ja tunnustamisesse suhtusid baltisakslased ettevaatlikkusega, sest seda seostati aadelkonna positsiooni ja autoriteedi langemisega (Saagpakk 2006: 554). Camilla von Stackelbergi mälestustest võib lugeda, et baltisaksa kogukond tundis survet kohalikust soost haritlastelt ning püüdis seltsitegevuse edendamiseks säilitada kodutunnet ja ühtehoidmist (Stackelberg 2003: 62). Siiski võib välja tuua, et leidis ka baltisakslasi, kes suhtusid maarahva keelde ja kultuuri jaatavalt, sest näiteks 20. sajandi alguses Baltikumis tegutsenud baltisaksa publitsist ja poliitikategelane Paul Schiemanni on teinud tähelepaneku, et Eestimaal elanud baltisakslased õppisid ja kasutasid eesti keelt (Schiemann 1979: 59,

71, viidatud Raun 2015 järgi). Arvatavasti kasutasid baltisakslased eesti keelt enamjaolt siiski teenijasrahvaga suhtlemisel.

3.3. Muutused kultuuri- ja vaimuelus

Camilla von Stackelberg, kes peale lõpueksamite sooritamist Moskvast oleks tahtnud veel mõnda erilist oskust või talenti omandada, meenutab, et veel 20. sajandi alguses ei olnud tavaks anda aadlipreilidele lisaks kooliõpetusele täiendavat väljaõpet ning seeõttu said noorukid n-ö peenemat lihvi näiteks maalikunsti, pesuõmblemise, muusika või muude sarnaste tundidega (Stackelberg 2003: 84). Palju harrastasid baltisakslannad muidugi ka lugemist ning Theophile von Bodisco on oma mälestustes lemmikutene välja toonud näiteks Shakespeare'i, Dante, Tolstoi ja Dostojevski (Bodisco 1997: 258). Tüüpiline baltisaksa tütarlaste õppekava mõnes saksa koolis või õpiringis hõlmas peamiselt usuõpetust, saksa ja prantsuse keelt ja kirjandust ning ajalugu, millest võib näha, et tähelepanu pöörati just humanitaarteadustele. (Elango jt 2010: 542). Ainetest võib välja ka lisaks aritmeetikat, loodusõpetust, ilukirja, laulmist ja käsitööd, kuid sellestki loetelust on näha, et hariduse eesmärk oli tütarlapsele õpetada majapidamisoskusi ning ideaalse ema rolli (Lukas 2006: 196–197). Olenemata asjaolust, et kättesaadav kooliõpetus avas enne revolutsiooni naistele ukse vaid guvernandi või õpetaja ametile, said baltisakslannad siiski võrdlemisi hea hariduse, eriti peale 1880. aastaid, mil Eestis oli viie saksakeelse¹⁰ kõrgema (7-klassilist) tütarlastekooli kõrval ka gümnaasium ja seitse erakooli (Lukas 2006: 196).

Georg Rudolf von Stackelberg – Camilla von Stackelbergi teine abikaasa ja tollane Eestimaa rüütelkonna kreisiesindaja Virumaal on meenutanud, et peale Rüütli- ja Toomkooli sulgemist 1893. aastal (taasavati 21. augustil 1906) hakati baltisakslaste siseringkondades andma eraõpetust, sest vene reaalkoolid ja gümnaasiumid ei tulnud revolutsioonist tingituna kõne alla (Stackelberg 2010: 112–113). Camilla von Stackelbergi mälestusteosel võib lugeda, et Aleksander III venestamispoliitika kujundas kõige venepärase vihkamise aja jooksul baltisakslaste seas heaks tooniks

---

¹⁰ Üleminek vene keelsele haridussüsteemile toimus 1887-1892 (Elango jt 2010: 334–335).

(Stackelberg 2003: 64). Von Stackelberg on oma mälestustes ka kirjutanud, et revolutsiooni ajal Riias olid koolid suletud ning perelapsed – poisid ja tüdrukud eraldi – paigutati eramajades juhitud õpiringidesse (Stackelberg 2003: 57). Samuti kirjutab Georg von Stackelberg, et 1905. aastal ning ka 1906. aasta alguses nähti tänu 17. oktoobri manifestile, ehk õigusele luua koalitsioone ja ühinguid, mitmeid võimalusi saksa koolide asutamiseks ning rüüstamiste tõttu vaesunud baltisakslased kavandasid koolitarvete ostmiseks erinevaid tuluõhtuid ja pidustusi (Stackelberg 2010: 113). Sellest tulenevalt hoogustus ka seltsitegevus, meenutab Camilla von Stackelberg, ning loodi näiteks Saksa Selts, et koos hoida baltisakslaste kogukonda ning olla abiks koolide ülalpidamisele (Stackelberg 2003: 62). Alates 1905. aastast asutati Baltimaadel ka esimesi naisühendusi¹¹, mille eesmärgid olid samuti baltisaksluse ja üldise rahvustunde edendamine ja populariseerimine (Lukas 2004: 152).

Muutused naise rolli piiratuses hakkasid tulema vahetult enne revolutsiooni ning eriti innukalt pöörduti naiste poole 1887. aastast ilmuma hakanud ajakirjades Linda ja Rigasche Hausfrauenzeitung, kus naiste hääleõiguse, majandusliku sõltuvuse ja hariduse eest kõnelesid tuntud kirjanikud Theophile von Bodisco, Laura Marholm ja Helene von Klot (Lukas 2005: 12). Arvatavasti said ka baltisakslannad indu Saksamaal juba 1850. aastatest arenenud naisliikumisest, mille raames 1890ndatel alustati töölisnaise õigustele suunatud ajakirja Die Gleichheit ning kõikide naiste huve kaitsva Die Frauenbewegung välja andmist (Lukas 2004: 150–151). Geograafiliselt pisut lähemale tulles võib näha ka Riias tegutsenud baltisakslannade ettevõtmisi, sest näiteks 1850.–60. aastatel arutati värskelt ilmumist alustanud ajakirjas Baltische Monatsschrift suuremalt jaolt naishariduse ja tütarlaste kasvatamisega seotud küsimuste üle (Ibid). Kuigi haridus ja haritus innustas revolutsioonivaimus naisi oma avaliku hääleõiguse eest seisma, vabanesid baltisakslannad (tuntuimad näiteks Theophile von Bodisco, Ludmilla von Rehren ja Gerta von Ramm) varjunime all kirjutamisest alles 20. sajandi algusaastatel. (Lukas 2006: 199). Siinkohal võib märkida, et revolutsioonile vahetult eelneval ja järgneval ajal olid kirjutavatest naistest üle poole aadlikud, kelle teoseid võib Lukase sõnul pidada omamoodi käitumis- ja kombeõpikuteks (Lukas 2006: 199–200).

---

¹¹ 1905. aastal loodi Deutscher Frauenverband in Estland Tallinnas (Lukas 2004: 152).

Camilla von Stackelberg, kes veetis oma lapsepõlve Võnnu väikelinnas, meenutab, et tüüpilist baltisaksa maa-aadli seltsielu korraldati koduseinte vahel, kus härrad pidasid kaardiõhtuid ning proudad lugemisringi või kohviõhtuid, sest puudusid kinod ja teatrid ning telefonid olid vaid vähestel (Stackelberg 2003: 47). Muutused hakkasid tulema revolutsiooni ajendil, meenutab von Stackelberg, mil linnades avati taas saksa koole ja taaselustati seltsitegevus ning see oli ka üks põhjuseid, miks aina enam baltisaksa perekondi kolis maalt linna (Stackelberg 2003: 62). Sellel ajal loodud saksa seltside peamiseks eesmärgiks oli rahvustunde ning põlvnemise olulisuse meenutamine baltisakslastele, kirjutab Liina Lukas (Lukas 2006: 81). „Eestimaa Saksa Ühingu“ loomisest, kus „mitte enam rüütelkond üksi, vaid kõik Eestimaa sakslased pidid tundma vastutust keele, kasvatuse ja vaimulaadi (kõike seda mõisteti „hariduse“ all) säilitamise eest“ kirjutab Georg von Stackelberg (Stackelberg 2010: 110). Veel enam, ta on oma mälestustes vihjanud, et revolutsionääride viharünnakud ajakirjanduses õhutasid sakslasi au sees hoidma traditsioonilisi väärtusi ning meenutama vanu aegu (Stackelberg 2010: 111). Revolutsiooniga kaasnenud muutuste vaimus levis ka Heimatkunst, mis idealiseeris traditsioonilist argraarühiskonda ning sadu aastaid püsinud seisuslikke olusid (Lukas 2006: 252). Seega võib nõustuda seltskonnadaami Camilla von Stackelbergi sõnadega, et elu baltisakslaste kogukondades revolutsioonilisel ajal kulges hoogsalt ja lootusrikkalt (Stackelberg 2003: 62)

3.4. Soorollid ja vastassugupoolte suhtlus

Võib öelda, et traditsioonilises baltisaksa abielus oli mõlemal partneril kindel roll. Naise allutatust mehele võib näha näiteks palju reisinud riialanna ja kirjaniku Elfride Jaksch romaanist „Valgust, rohkem valgust!“¹²: „Mees on kord juba naise isand ja naine on ainult osa temast, see tähendab, tema parim osa“ (Jaksch 1885: 65, viidatud Lukas 2006 järgi). Siiski võib välja tuua von Bodisco meenutuse, et baltisaksa mehed hindavad ja austavad oma naisi rohkem, kui näiteks Saksamaal (Bodisco 1997: 242). 1906. aastal

---

¹² Originaal „Licht, mehr Licht!“

rajatud ajakirjas *Baltische Frauenzeitschrift* pöörati tähelepanu ka näiteks neidude kasvatamisel esile kerkivatele probleemidele, mida on Liina Lukas kokku võtnud nõnda: „Tütarlapse kasvatusnormid sisendavat temasse maast madalast liialdatud häbelikkust, hirmu, edevust, poisi omad aga üleolekutunnet“ (Lukas 2005: 12). Seega saab öelda, et lastele õpetati kindlat rollikäitumist sugude vahelises suhtluses ja koos eksisteerimises juba üsna varasest east.

Mõnda haakuvat, kuid pisut teisest vaatenurgast võib lugeda ka Camilla von Stackelbergi mälestustest, kus ta meenutab oma esimest armastust revolutsiooniaegsest Riiast. Salajaste armastuskirjade ilmsikstulekul oli muidugi neiu ema, proua von Voigt ahastuses ning „võttis asja hoopis traagilisemalt, kui see oleks väärt olnud“, sest „nägi selles tõendit ohtlike kalduvuste osas“ (Stackelberg 2003: 60–61). Siit võib välja lugeda, et tuliste armastuskirjade kirjutamine ning väga agaralt poolehoiu välja näitamine oli baltisaksa aadlipreilide ja –prouade jaoks ohtlik kalduvus, ehk teisisõnu – see polnud kõlbeline. Baltisakslusele omastest soorollidest võib aimu saada von Stackelbergi vanemate iseloomustamisest. Camilla von Stackelberg kirjeldab oma vanemaid kui religioosseid, tasakaalukaid inimesi: isa on ta kirjeldanud kui rüütellikku, distsiplineeritud, vagat meest ning ema olevat olnud truu oma veendumustele, idealist ning „nägi laste kasvatamises ja maja pidamises oma eluülesannet“ (Stackelberg 2003: 29–31). Von Stackelberg on oma peresuhete iseloomustamiseks kirjutanud: „Me elasime alati väga intensiivset perekonnaelu“ (Stackelberg 2003: 32). Võib oletada, et taolised väärtused ja iseloomuomadused laienesid paljudele baltisakslastele ning neid peeti au sees ka revolutsiooni ajal ja peale seda.

Kriitika seniste sugudevaheliste suhete korralduse vastu hakkas suurenema 19. sajandi teisel poolel silmapaistvate baltisaksa naiskirjanike debüütidega ning aina julgemalt tõstatati ka naise eneseteostuse küsimus, kirjutab Lukas. Üheks eredamaks näiteks võib tuua baltisaksa päritolu naiskirjaniku Laura Marholmi, kelle jutustuste naispeategelasi iseloomustasid modernsus, sõltumatus, intelligentsus ning arvamusiidri kujutluspilt. Marholm kritiseeris avalikult neidude seksuaalkasvatust, millest tulenevalt seoti abielusuhteid majanduslikel või üksi jäämise hirmu, mitte vastastikkuse külgetõmbejõu ajendil (Lukas 2004: 162). Tema tähtteoses „Naiste raamatus“

analüüsitakse just taolisi iseloomuomadusi ning arutleti naiste sõnaõiguse küsimuse üle.
(Lukas 2006: 314–328)

4. 1905. aasta eesti naiste mälestustes

Eestlaste silmis tõusis Marta Lepa sõnul vaenalsena baltisaksa mõisniku kõrvale ka Vene riigi valitsus, kes „kurnas ja vaevas rahvast“ (Lepp 2010: 11). Lisaks poliitilis-majanduslike vabaduste ning õiguste taotlemisele oli revolutsioon oluline teetähis ka eesti naiste arvamuse- ja käitumisvabaduse suurenemises ning aktiivsete meeste kõrval tegutsesid niisama julged naised. Nende kohta on kirjutanud tollal 21. aastane revolutsionäär Alma Ast-Ani, kes hiljem abiellus ka tuntud revolutsionäär-poliitiku Karl Ast-Rumoriga: „Tütarlapsed olid haaratud liikumise ideelikkusest ja sellesse sügavalt kiindunud kogu oma olemusega ning valmis igasugusele eneseohverdamisele liikumise kasuks“ (Ast-Ani 1932: 51). Tagantjärele on aga 20. sajandi eesti kirjanik ja memuarist Helmi Mäelo revolutsiooni kokku võtnud sõnadega: „Järgnevad aastad ei too aga mingit unistatud vabadust ei eesti üldsusele ega ka eesti naistele. Revolutsioon surutakse maha ja vabamad püüded lämmatatakse. Endiselt jääb eesti naisele vaid jälgida vabade kultuurrahvaste naiste püüdeid“ (Mäelo 1999: 76). Erinevaid arvamusi ja tähelepanekuid revolutsiooniga kaasnenud muutustest eestlannade memuaaridest võib lugeda järgnevatest alapeatükkidest.

4.1. 1905. aasta revolutsioon eesti mälus

Marta Lepp meenutab, et Venemaal maad võtnud ülestõusuideed maarahva õiguste ja vabaduse kaitseks levisid eestlaste ja lätlaste seas kulutulena ning üsna varsti peale revolutsiooni algust hakkasid tööliste ja talupoegade seas levima loosungid: „Mõisnikud on need kurjategijad! Lööme nende pead puruks! Tuli otsa! Maalt välja! Külmaks!“

(Lepp 2010: 67). Ähvardused tehti tõeks detsembri massivägivallaga. Friedebert Tuglas põhjendab, et maal peamiseks meeleavaldamise märgiks saanud mõisate rüüstamine ja põletamine oli tingitud suurema osa talupoegade lühinägelikkusest ja valgustamatusest: „See oli 1905. aasta sisemaa, kus seni oli loetud peamiselt „Ristirahva Pühapäeva-lehte“, harva isegi „Valgust“. Kuidas siis kõnelda vabariigist, demokraatiast, sotsialismist? /---/ Ainult üht igipõlist vaenlast tunti – mõisnikku!“ (Tuglas 1960: 194–195). Siit võib järeldada, et füüsiline agressioon tundus maarahvale meelepäraseim võitlusviis ehk seetõttu, et nõudis rohkem pimedat jõudu, kui mõttetööd.

Rahvakeeli kutsutav Liivimaa kroonimata kuningas Jaan Tõnisson oli veendunud, et võitluses võõrvõimudega saavad eestlased loota vaid iseenda majanduslikule jõule, luues seltse ning propageerides karskluse ideid ehk üldisemalt olles töö- ja koolielu kõrval aktiivsemad ka kultuurivaldkondades (Palamets 2003: 185–186). Paljud eestlased, olles kuulunud Tõnissoni ja mitmete teiste kõnemeeste (Jaan Teemant, Mihkel Martna, August Rei jpt) sõnavõtte, hakkasid mõlgutama priiusemõtteid. Edzard Schaper põhjendab „Timukas“ talupoegade kavatsusi: „Heal juhul tulevad eestlased ja lätlased sakslastega koos vaid niikaua, kui nad vajavad nende poliitilist jõudu ja kogemust Vene riigi vastu, siis aga... Kust kulgeb järgmine rinne, ei tohiks kellelegi selgusetu olla“ (Schaper 2009: 512). Vastukaaluks tulihingelistele eestlaste iseseisvuse propageerijatele leidis ka poliitikuid, kes, nagu näiteks insener ja tööstur Eduard Säkk, olid selles küsimuses seisukohal, et: „See kõik on huvitav ja ainult soovitatav, et me omal maal ja omas linnas oleksime peremehed, aga te olete oma huvid väga ühte punkti koondanud“ (Lender 2010: 144).

Maarahva agressiivse tegevuse lõpetamiseks loodi karistussalgad ja sõjavälja kohtud, kus mässajaid karistati kas peksu või surmaga. Marta Lepa sõnul määras selline otsus, et baltisakslased ja eestlased ei ole enam suutelised koos ühel maal eksisteerima, ta kirjutab: „Oma toore teoga 1905. aastal olid mõisnikud rahva usalduse täiesti kaotanud ja kuristik, mis selle kahe rahvuse vahel arenes meie maal, kasvas nii suureks, et ei olnud mingit lootust, mingit mõtet seda kuristikku tasandada“ (Lepp 2010: 71). Siiski väitis Lepp, et baltisakslaste kui rahvuse vastu ei olnud suunatud mingit viha, vaid revolutsionäärid võitlesid saksa mõisnikkude kui klassi vastu (Lepp 2010: 53–54).

Võib oletada, et selline vaade ei olnud iseloomulik kõigile revolutsionääridele, sakslastesse suhtuti siiski umbusklikult ja ettevaatlikkusega (Lepp 2010: 52).

Vaadetelt erinesid ka rahvuslased ja sotsialistid: rahvuslased polnud nii radikaalsed kui sotsialistid, vaid pigem eestlaslikke väärtusi esiplaanile seadvad liberalistid (Lust 2015:144). Erinesid ka enamlased ja vähemlased, keda on Marta Lepp iseloomustanud nii: enamlased olid ägedamad, järeleandmatud oma tahtmistes, kompromisside vastased ja nende peamiseks nõudmiseks oli kogu võim tööliklassile; vähemlased seevastu ei pidanud sõjalisi ülestõuse parimaks lahendiks, vaid taotlesid pigem üleüldist rahva valgustamist sotsialismist ja suhtusid optimislikult võimalikesse kompromissidesse, mistõttu ei pidanud enamlased neid üldse mingiteks revolutsionäärideks (Lepp 2010: 41). Marta Lepp töötas küll revolutsioonilise ühistegevuse alguses enamlaste juures, kuid see ei takistanud tal näiteks naisringides ka vähemlaste ideid levitada (Lepp 2010: 39). Vastuolud ilmnesid samuti tööliste ja kodanlaste vahel, mida tõendavad Aino Kallase sõnad: „Seni ühise rahvusliku idee poolt ühendatud rahvas hakkab jagunema klassieristuse alusel“ (Kallas 1911, viidatud Laitinen 1997 järgi). (Lepp 2010: 39–41)

Paljud, eriti venelased pidasid revolutsiooni hoopiski muulaste süüks. Neid toetas ka asjaolu, et Venemaa vanglates olid suures enamuses just võõrad rahvad – piirirahvad ja juudid (Lepp 2010: 85). Juute meenutab Marta Lepp oma mälestustes nõnda: „Väga elavalt võtsid 1905. aasta liikumisest osa ka kohalikud juudid. /.../ Kui mitte rohkemaga, siis vähemalt elava kaastunde, korteritega, heade sõnadega ja rahakopikaga“ (Lepp 2010: 29). Samuti mäletab ta kohalikest põrandaalustest ringkondadest mitmeid juudi tütarlapsi, kes „olid kõigest sellest romantikast väga žestirikkalt vaimustatud“ (Ibid). Samas kirjutab ta ka, et juutide sallimist soodustas sotsialistlik maailmavaade, mitte isiklik tundmus (Lepp 2010: 36). Eriti olid juudid ühiskondliku tähelepanu all peale „mustsajaliste“ liikumise algust Venemaal, sest ekslikult pidasid paljud just juute sellesse ühendusse kuuluvaks (Lepp 2010: 55). Seetõttu võib öelda, et ka juudirahvusel oli oma positsioon 1905. aasta revolutsioonis.

4.2. Muutused igapäevaelus

Pärispreilidele ja –prouadele vastandusid eestlastest ja lätlastest teenijad, kes kasvatasid ja hoidsid lapsi, korraldasid majapidamist ning hoolitsesid selle eest, et kõik kulgeks mõisarahva igapäevaelus sujuvalt. Nõnda võib lugeda ka Camilla von Stackelbergi mälestusteosest, ta kirjutab: „Need teenijad valvasid otsekui head, ustavad kaitsevaimud meie lapsepõlve üle, nõudmatult ja tagasihoidlikult, lõpuni tuttavad meie harjumustega, valmis teenima meid rasketel aegadel niisama ustavalt kui ka rõõmsatel ja kergetel (Stackelberg 2003: 22). Samuti näiteks põline agraarväärtuste kaitsja Carl Worms kirjeldab romaanis „Tomil on külm“ tüüpilist mõisateenijat kui üdini usaldatavat varju, kes „läinuks oma härra eest läbi tulest ja veest ja oma armulise proua eest laseks pea maha raiuda ja küsiks seejärel: „Aga armuline proua, kas on veel midagi teha?““ (Worms 1901: 21, viidatud Lukas 2006 järgi). Ilmselt põhjustas ka teenijarahva iseenesestvõetavus seisustevahelisi hõõrdumisi, mis kulmineerusid baltsakslaste vara hävitamisega.

Toomas Karjahärmi sõnul oli erksamate tütarlaste jaoks revolutsiooniaelne periood kibedaim, sest ühiskondlikud kammitsad ning hirm halvustamise ees hoidsid enamus suguõdesid oma häält tõstmast (Karjahärm 2010: 318). Lepp meenutab, et julgemad naisrevolutsionärid võisid „pruunseelikuna“ sattuda avaliku pilkamise ohvriks ja ilmestab solvavate sõnavõtude tagajärgi sõnadega: „Nagu oleks keegi ropult süljanud minu pühamasse templisse“ (Lepp 2010: 20). Ka näiteks Lilli Suburgi rahvustunde valjuhäälna propageerimine sündis pilgetest, mida ta sai oma päritolu tõttu tunda saksakeelses tütarlastekoolis (Annuk 2010: 58). Alaväärstav kohtlemine süstis neidudesse põlgust vanameelsete arvamuste kammitsais elavate inimeste vastu ning oli üks peamisi põhjuseid, miks nii agaralt oldi valmis astuma põrandaalustesse ühendustesse (Lepp 2010: 22). Marta Lepp kirjutab ajast, mil viibis kuulihaavaga haiglas, et sakslased käisid akendest teda piilumas kui suurt imet, sest „mis võis tol ajal kohutavamalt olla kui revolutsionäär, ja niisugune hirmutis oli veel noor tütarlaps“ (Lepp 2010: 53). Sellest ilmneb, et revolutsionääre, eks ka naisi, seostasti paratamatult

vägivalla, põletamiste ja mõrvamistega ning mida õrnem paistis revolutsionäär-tütarlaps, seda õudsam tundus ka kogu olukord.

Agaramaid revolutsionääre ähvardas muidugi vangla, mille kujutuspilt Marta Lepa sõnul ei tundunudki niivõrd eraldav ja hirmus, kui võiks arvata, sest elu vanglamüüride taga oli samaväärt revolutsiooniline, kui linnatänavatel: suheldi salaja üksteisega, peeti kõne- ja vaidlusõhtui ning loeti raamatuid ja ajalehti (Lepp 2010:74). Võimalik, et revolutsiooni alguses oli vangistuses olemine isegi rahulikum ja muretum, kui pidevalt politsei eest varjamine ja vahelejäämishirmus tegutsemine vabaduses ning nõnda kirjutab ka Marta Lepp: „Siis oli lõbus vangis istuda. Igatahes palju rahulikum ja elukindlam, kui väljas, vabaduses“ (Lepp 2010: 72). Lepp lisab: „Me sõime ja jõime ja olime heas tuleviku-tujus. /.../ Vanglaülem oli vastutulelik, uksehoidjad lahked, sest nende lahkust osati hinnata ja tasuti rikkalikult“ (Lepp 2010: 74). Sarnaselt meenutab vanlgaelu ka näiteks „pruunseelikute“ skandaaliga seotud Alma Ast-Ani: „Naistejaoskonna ülem, endine mingi tütarlastegümnaasiumi juhatajanna, oli intelligentne ning sõbralik, valvurid kõik ainult naissoost, heatahtlikud“ (Ast-Ani 1932: 45). Võib öelda, et leidus naise, kes vanglat ja kinnipidamist ei peljanud ning kes, nagu ka Marta Lepp, pidasid oma „kuritegu“ hoopis heateoks (Lepp 2010: 32). Siiski leidub vangimajadest ka teistsugusemaid kirjeldusi. Näiteks poliitiku Jaan Raamoti abikaasa ning esimese tütarlaste põllutöö- ja majapidamiskooli rajajana tuntuks saanud Mari Raamot kirjutab oma mälestusteoses peamiselt maanaiste ja avalike naiste olukorrast revolutsiooniaegses vanglas nii: „Esimesel päeval on peamiselt naised pekstud. /.../ Naised on kokku toodud enamasti mõisatest, töönaised, kes kuidagi on mõisniku vastu eksinud“ (Raamot 2010: 88). Seega võib näha, et vangistus kujunes erinevatele naistele isesuguseks.

Vanglasse sattumise kõrval ähvardas revolutsionääre ka väljasaatmine Siberisse või mujale Venemaale, mida optimistlikumad kinnipeetavad nägid hoopis kui vaheldust, kui puhkust peale verisemaid sündmusi: „Säherdune vabadus! Vahid olid ainult selleks, et vangid ei pääseks väravast tänavale. Muidu oli kõik lubatud: laulud, kõned, kirjavahetused, punased lipud, vabad kõndimised võõrustel“, meenutab Marta Lepp oma vangistust Irtõši jõe kaldal Kokui külas (Lepp 2010: 79–90). Muidugi pidi seesuguse vabaduse nautimiseks läbi saama ka kohalike elanikega. Lepp kirjeldab

jahmunud siberlaste mõtteid: „Nad ei osanud alguses meie suhtes selgusele jõuda. Kas olime mõrtsukad, hobusevargad või lihtsalt väikesed kelmid ja lukulõhkujad (Lepp 2010: 90).

20. sajandi alguse ühe tuntuima „Vanemuise“ teatri näitlejanna Mari Möldre mälestustest võib lugeda, et leidus olukordi, kus tütarlapselikust välimusest oli kasu revolutsiooniliste ideede levitamisel, sest preilisid oskasid ametivõimud provokatsioonil vähem kahtlustada (Möldre 2010: 27). Ta meenutab, kuidas ühel õhtul tema õde käskis Kreenholmi vabriku väravas lendlehti jagama hakata ning seda just tema väikese kasvu ja lapeliku välimuse pärast (Möldre 2010: 27). Lapseliku välimuse reetis aga tütarlapse põetud pea, mis Marta Lepa sõnul oli revolutsionääri tunnuseks, ja sel juhul pidi arvestama ka politseid pilkudega (Lepp 2010: 20). Mihkel Aitsam tõdeb, et noorte ja naiivsete tütarlaste värbamine revolutsioonilisse tegevusse võis lõppeda ka õnnetult, mille näiteks on ta toonud juhtumi, kus 16. aastane tütarlaps Eliisabet Besen kelkis oma kavalerile, kes saladuskatte all oli politseiagent, et mässaja Voldemar Johanson olevat parun Budbergi peast teinud kotletiliha (Aitsam 2014: 405). Võib oletada, mis sai edasi revolutsionäär Johansonist. Ilmselt köitis selline ohtlik mässutegevus mitmeid noorukeid, kes tahtsid ka olla n-ö saladustesse pühendatud.

Marta Lepa mälestustest nähtub, et revolutsiooniga kaasaminemises mängis suurt rolli vaesuses ja viletsuses kasvamine ning soov saada baltisakslastega võrdseid õigusi ja elutingimusi, sest paljud eesti tütarlapsed jagasid ühist saatust noore ja julge naisrevolutsionääri Amalie Undiga, kes „...oli habras, näljases onnis sündinud, näljas imetatud, pimeduses ja vaesuses üles kasvanud, suure vaevlemisega enese üles upitanud, oma januse hinge hariduse ja valguse järele sirutanud, ikka nälginud ja nälginud, seda vallakoolist linna keskkoolini“ (Lepp 2010: 31). Siiski ei takistanud Lepa sõnul taolised pisimured nagu tühi kõht, külm ase või muud igapäevamured revolutsiooni alguses ühtegi neidu põrandaaluses tegevuses kaasa löömast: „Harilikud, igapäevased huvid olid nii kaugel, ma lihtsalt ei näinud neid. /.../ Ümberpöörduvalt: nagu oleks pisikesed pitsitused elutundmust ülendanud, meid kehast lahutanud (Lepp 2010: 24–25). Võib öelda, et puudulikud elutingimused virgutasid revolutsionääre võitlema paremate võimaluste nimel.

Marta Lepp meenutab revolutsiooni kui midagi ilusat, romantilist, mis toimus kogu töö- ja talurahva kasuks. Tema arvates oli 1905. aasta eesti rahva teine tõus enesekehtestamise nimel, oletades, et enne seda oli olnud vaid esimese laulupeoga kaasnev rahvusliku arengu tõus. Lepa jaoks oli maa- ja töölisrahva majanduslike ja eestlaste rahvuslike taotluste kõrval olulisel kohal ka naiste positsiooni muutmine, mida eriti süvendas niinimetatud pruunseelikute skandaal, mille puhul ta „ei suutnud oma viha hillitseda“. Võib öelda, et Marta Lepp suhtus kogu revolutsioonilise liikumise ideesse väga suure poolehoiuga ning võttis seetõttu ka ise aktiivselt erinevatest sündmustest ja protestidest osa. (Lepp 2010: 13–20)

4.3. Muutused kultuuri- ja vaimuelus

Liina Lukas kirjutab, et eesti päritolu literaatide sooviks sai viljeleda kirjandust, mis kannaks endas võimalikult vähe baltisaksa kultuuris omaks saanud mõtteid ja tundeid, sest kõik saksalik meenutas „kolonialistlikku painet“ (Lukas 2008: 187). Marta Lepp meenutab, et sotsiaaldemokraatidel sobis ilukirjanduse asemel lugeda vaid üht – majandusteadust, ning pühamaiks peeti Karl Marxi „Kapitali“ (Lepp 2010: 40). Marxi teoseid tutvustati põhjalikumalt näiteks noorte sotsiaaldemokraatide poolt loodud ühenduses „Lindanisa“, mis hiljem hakkas välja andma koolinoorte õppimistingimusi kritiseerivat lendlehte (Martinson 1965: 156). Mitmeid teisi raamatuid mainib ka naisküsimumste ja majandusteadusega aktiivselt tegelenud revolutsionäär Lilli Ibrus-Köstner: „Loeti palju Bogdanov’i, Plehhanov’i, Maslov’i töid, Akselrod’i filosoofiat, Lange’ materialismi ajalugu, Kljutševski’ ja Mommsen’i ajalookäsitlusi ja Kautsky’t (Ibrus-Köstner 1932: 68).

Samuti jõudsid vahetult enne revolutsiooni Eestisse August Bebeli teosed „Naine ja sotsialism“ ja „Naisterahvas ja poliitiline seisukord nüüd ja tulevikus“, mis andsid naisõiguse olukorrast palju mõtlemisainet, eriti naiste valimisõiguse teemal (Kruus 1999: 37). Suurt mõju avaldasid eesti naiste revolutsionimeelsusele Eduard Vilde 1897.–1905. aastatel kirjutatud teosed „Astla vastu“, „Raudsed käed“, „Koidu ajal“ ja „Naisõiguslased“, mis esitasid väljakutse 20. sajandi alguses kehtinud naisideaalile

ning seltskonnareeglitele (Viitol 2006: 55–66). Lisaks kättesaadavale kirjandusele hakkasid naised ka üha enam enda mõtteid ja arvamusi välja ütleva, meenutab sotsialistliku ajalehe Uudised ringkonnas liikunud Ibrus-Köstner, ta kirjutab: „Revolutsiooniliste sihtide kõrvale kerkis seega teine laialdane tööväli – naise iseteadvus ja iseseisvus. See oli pealegi ala, millest tohtis avalikult rääkida, ja nii hakkasin ma oma mõtteid ka „Uudistes“ avaldama“ (Ibrus-Köstner 1932: 54). Võib täheldada, et enne 20. sajandi keskpaika ei võtnud meesterahvad naiste kirjanduslike eksperimente ja püüdlusi väga tõsiselt, sest näiteks Lilli Suburgi teoseid nähti tihti valelike ja liialdatutena, kuna need ei ühtinud tolaegsete traditsiooniliste arusaamadega (Annuk 2010: 54–55). Revolutsiooniga levis arusaam, et tütarlaste koolitamine kõlbelisteks, elulähedasteks ja usuliselt kasvatatuteks naisteks tõstab ka rahva üldist moraali ja intelligentsust, mistõttu arutleti feministlikumate küsimuste kõrval ka hariduse olukorra üle (Elango jt 2010: 630).

Hariduse andmisele pöörati revolutsiooni kestel palju tähelepanu, sest kooliõpetus oli 19. sajandil peamine venestamise viise, mida on kokkuvõtvalt iseloomustanud Astrid Tuisk: „Kooliõpetajatelt nõuti vene keele oskust ja vene keelest tõlgitud õpikuid. Suurt tähelepanu pöörati vene keele ja õigeusu õpetamisele“ (Tuisk 2006: 163). Samuti on meenutanud 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse üks suurim naisõiguslane ja ajakirjanik Lilli Suburg hariduse tähtsust seoses sõjaväekohustusega: „Tuleb vaenlane isamaale kallale, astuvad kümned tuhanded kui üks mees talle vastu – mõisniku ja talumehe pojad, ainult haridus tõmbab seisustele piirid vahele: hariduseta noormees jääb lihtsoldatiks, kõrgema haridusega mees saab ohvitseriks“ (Suburg 2002: 330). Sellest tingituna said revolutsionääride taotlusteks koolihariduse kättesaadavuse parandamine ja emakeelne õpe ning peale 1905. aastat hakati koolides aina enam nõudma õpetajatele ja õpilastele suuremat tegevusvabadust, meenutab tollane haridustegelane ja üks esimesi eestikeelse tütarlastekooli loojaid Elfride Lender (Lender 2010: 195).

Eesti Rahvameelsete Eduerakond tegeles palju rahvahariduse küsimustega ning nõudis esmajätkorras venestamise lõpetamist ja eesti keelset kooliõpetust, maksuta algharidust, keskkoolide arvu suurendamist ja kutsehariduse arendamist (Elango jt 2010: 454). Üheks suureks taotluseks oli ka usuõpetuse asendamine ilmalikemate

ainetega, näiteks ajalugu ja loodusõpetus (Elango jt 2010: 460). 1906. aasta määrusega ei tohtinud emakeelsed erakoolid saada toetust ei riigilt ega omavalitsuselt, seega toetasid koole haridusseltsid erinevate näitusmüükide, kontserdite ja pidudega (Karjahärm, Sirk 1997: 151–152). Välja võib veel tuua, et tütarlastele õpetati peamiselt matemaatikat, eesti ja vene keelt, loodusteadusi ning usuõpetust (Elango jt 2010: 541). Helmi Mäelo tõdeb siiski, et haridus ei avanud esialgu veel paljusid uksi eesti naistele, seda eriti kodumaal: „Igasugused kutsealad on naistele veel täielikult suletud, samuti võimaldab saksa keelne haridus vaid selle keeleoskuse piires tegutseda“ (Mäelo 1999: 70).

Paljud naised, nende hulgas Marta Lepp, Elfride Lender ja Alma Ast-Ani on kirjutanud põrandaalustes ringkondades tekkinud naisringidest, kus kuulajateks ja kõnelejateks olid ainuüksi naised. Marta Lepp, kes käis sellistes ringides ülekohtust rääkimas, kirjeldab oma jututeemasid nõnda: „Kõnelesin neile maailma ülekohtust, rikaste suurest egoismist ja halastamatusest, kohutavast kuristikust rikaste ja vaeste vahel, mis peab ükskord kaduma, et töölised on need väljavalitud, kes kaotavad ükskord maailmast ülekohtu ja loovad õiglase sotsialistliku riigi“ (Lepp 2010: 39). Oma osalemist ühes sellises ringis meenutab ka Alma Ast-Ani, kes koos tuntud naisrevolutsionääride Alma Ostra-Oinase, Amalie Undi ja Marie Vältbaga käis ühisõhtutel ühe neiu Aavakivi korteris (Ast-Ani 1932: 38). Tegevustest meenutab ta nõnda: „Ringi eesmärgiks oli eneseharimine ja süvenemine poliitilistesse küsimustesse“ (Ibid). Vestlusringid ei olnud ainukesed naisühendused, sest näiteks Elfride Lender meenutab, kuidas ta koos proua Pätsiga asutas käsitööringi, et aidata kaasa vastasutatud „Estonia“ teatri arengule ning ilmestab seltsilisi lausega: „Kui ma nüüd mõtlen tagasi meie naisringile, siis leian, et need naised olid tõelised eestluse pioneerid Tallinnas“ (Lender 2010: 139–142). Eesti esimene ametlik naisorganisatsioon Tartu Eesti Naesterahva Selts loodi revolutsiooni lõpus, 1907. aastal (Mäelo 1999: 78).

Tähtsaks küsimuseks revolutsionääride kõneõhtutel oli ka saksa keele ja emakeele suhe, sest siiani oli saksa keel olnud asjaajamise keel. Rahvuslane Lilli Suburg on oma mälestusraamatus toonud välja vestluse oma venna ja eestlasest ülemõpetaja vahel, kus viimane nõuab, et olenemata eesti päritolust peavad eestlased viisakuse märgiks saksa majapidamises rääkima ikka saksa keeles (Suburg 2002: 399). Toomas Karjahärm

märgib, et saksa keel oli enne revolutsiooni haritud seltskonna keel ning seetõttu võis märgata ka esimeste eesti soost haritlaste saksastumise tendentsi (Karjahärm, Sirk 1997: 194). Lilli Suburgi kõrval protestisid saksa keele kui n-ö intelligentsi keele vastu ka nii saksa kui vene keelses koolis õppinud Elfride Lender ja tema käsitööringi kaaslased: „Ringis koos olles kõnelesime eesti keelt, see oli justkui endastmõistetav. Veel enam, otsustasime, et meie tänaval ja kauplustes ei kõnele saksa, vaid eesti keeles“ (Lender 2010: 141). Seega võib tõdeda, et saksa keele pidamine haritlaskeeleks oli vastumeelt paljudele eestlastele ning emakeelne ühiskonnakorraldus sai revolutsiooni saabudes oluliseks taotluseks.

Eraldi võib revolutsioonilises võitluses välja tuua religiooni ning kiriku positsiooni muutumise. Marju Torp-Kõivupuu kinnitab, et revolutsionäärid ise suhtusid religiooni negatiivselt ja seda just ajaloolistel põhjustel: näiteks tumendas kiriku kujutuspilti mõisahärraga üldjuhul sõbralikes suhetes olnud kirikuõpetaja või üldine linnastumisprotsess ja mahajäänud usuõpetuse meetodid koolides (Torp-Kõivupuu 2006: 70–71). Samuti nõrgestas religiooni mõjuvõimu revolutsionääride levitatav kiriku- ja usuvastasus ning teaduse ülistamine (Torp-Kõivupuu 2006: 70). Marta Lepp meenutab, et kord kirjutas talle keegi vanem naisterahvas, kes kutsus teda tagasi Jeesuse juurde ühes loosungitega, et „jumal tunneb suurt heameelt kogudusse tagasi tulnud hingest“ ja „veel ei ole hilja“ (Lepp 2010: 53). Seega võib öelda, et revolutsionäärid vahetasid lihtsamalt öeldes religiooni teaduse vastu, mis vagamatele inimestele näis kristlik-moraalsest teest kõrvalekaldumisena.

Lepa elulookirjutusest võib välja lugeda, et kuigi revolutsionääridele oli kohustuslik olla kursis Marxi teooriaga, ning et temagi luges palju majandusteaduse ja sotsiaaldemokraatiaga seotud kirjutisi, huvitas teda ennast siiski ka ilukirjandus. Huvitaval kombel võib tõdeda, et Lepp luges enamjaolt ainult vanglas, kus vaba aega oli palju (Ibid). Eesti keele eest seisis naine niisamuti ja seda võib näha kasvõi juhtumist, kus Pitka-Ansomarti jäljendades proovis Lepp koos mõndade teiste tütarlastega rääkida kaupluses emakeeles. Põlastav suhtumine neidudesse õhutas eesti keelt kaitsma ja selle positsiooni edendama. Muidugi võib Marta Lepa mälestusest palju lugeda kõikvõimalike erakondade, seltside ja ringide kohta, sest aktiivse

revolutsioonärina oli ta seotud paljude erinevate organisatsioonidega, mis tõendab, et intensiivset seltsielu elati ka eestlaste kogukondades. (Lepp 2010: 17–42)

4.4. Soorolid ja vastassugupoolte suhtlus

Abielu- ja perekonnaõigused, mille eelkäijaks Euroopa kultuuriruumis oli Roomast pärit õigussüsteem, võisid naise jaoks olla üsna kurnavad, sest seaduse silmis allus ta oma mehele (Tarkiainen 2012: 118). Näiteks 1865. aastal Baltimaadel kehtestatud Balti Eraseaduses on kirjas: „Mehel on õigus: 1) naiselt nõuda sõnakuulmist ja oma tahtmise allaheitmist“ (Balti Eraseadus 1898). Samuti võis mees kasutada nii ühis- kui naise isiklikku vara, kui ei olnud kehtestatud varalahususe lepingut ning oluline on märkida, et esimesed säilinud abieluvaralepingud pärinevad 1902. ja 1903. aastast ehk veidi enne revolutsiooni (Tarkiainen 2012: 121). Naiste õigus maad osta, müüa või pärida suurenes sajandi algusega, mil toimus industrialiseerimine ning paljud, eriti mehed, kolisid linnadesse (Tarkiainen 2012: 137). Seega võib näha, et naise sõltumatus ning võimalus teha iseseisvalt majanduslikke otsuseid hakkas 20. sajandi algusega kasvama.

Tugevate feministlike vaadetega kirjanik Lilli Suburg on kirjeldanud ühte naisepeksjast taluperemeest, et demonstreerida „mehe ainuõigust“ abielusuhetes: „Ta viib raha ära kõrtsi, teenib kurja ja tuleb koju teda, hirmul ja südamevalus ootavat naist, piinama – temale oma pea, mõistusetu pea, orjaperemehe õigust üles näitama“ (Suburg 2002: 396). Marta Lepp aga meenutab tollase Pärnu linna punase õppiiva noorsoo juhi Jüri Vilmsi veendumust, et „mees on tugevam, naine nõrgem, olles mehele ainult iluasjaks ja kurameerimise objektiks“ (Lepp 2010: 127). Mõlemast näitest ilmneb naiste alavääristatus suhetes meestega. Võib öelda, et taoline meessoos eelistus ei läinud kokku revolutsionääride sugudevahelise võrdsuse printsiibiga, mistõttu pöörati revolutsiooni ajal suurt tähelepanu soorollide ümberkujundamisele.

Üdini seltsimehelikku suhtlemist kinnitab ka Lilli Ibrus-Köstner seoses pruunseelikute-skandaaliga, mil väga jämedalt mõnitati pruune seelikuid või kleite kandvaid, tihti ka põetud peaga tüdrukuid vabaarmastuse harrastamises (Ibrus-Köstner

1932: 57) Ibrus-Köstner meenutab: „Meie ise, samuti need meessoost seltsimehed, teadsime väga hästi, kui põhjendamatud need süüditused olid, sest ei ole vist Eesti ajaloos enne ega ka pärast olnud nii ebaisiklikku ja, võiks öelda, erootikalagedat, puhtseltsimehelikku läbikäimist kahest soost noorte vahel, kui oli neil revolutsiooni päevil“ (Ibid). Nimelt oli Jaan Tõnisson kõlbluse eest seisjana algatanud 29. jaanuaril 1905. aastal artiklisarja „Vaba armastus“, kus ründas tütarlastegümnaasiumi õpilasi moraalituses ning toonitas vabaarmastuse kahjulikkust (Kruus 1999: 26). Noorte neidude kaitseks astus välja ajakiri „Uudised“, kus ilmusid protestid alatute kõmujuttude vastu (Lepp 2010: 20–21).

Vastukaaluks naistele, kes mäletavad revolutsiooniaegset suhtlust meesterahvastega kui üdini seltsimehelikku vahekorda, võib vaadata ka armusuhteid loonud preiliseid ja prouasid. Huvitavaks näiteks saab taaskord tuua Lilli Suburgi, kelle armusuhe rikka kaupmehepojaga võttis hoopis teise suuna, kui selgus, et mehe pere häbeneb naise eestlastest vanemaid ning suure isamaalasena ei suutnud Suburg selle teadmisele leppida (Annuk 2010: 58). Seda olukorda on kujutatud romaanis „Liina“, kus on suhtumine talurahvasse edasi antud läbi amastatud Friedrichi ema sõnade: „Aga ta vanemad räägivad ikka maakeelt, ja see’p see on, mida minu süda ealeski ei kannata, kui minu poeg selles põlatud keeles, mis minu orjad räägivad, peaks oma äiavanematega rääkima“ (Suburg 2002: 74). Saksa keele staatus hakkas mõranema ning eesti rahvuslased julgesid revolutsiooni arenedes aina rohkem kasutada eesti keelt suhtluskeelena ka avalikus ruumis.

Olukorra sunnil õppisid noored revolutsionäärid-neiud üsna kiiresti, kuidas mehi ära kasutada. Nõudsid ju pilked vabaarmastuse teemadel ja julmalt kahtlustatavaga ümberkäimine sandarmite poolt neidusid kavalusele ja julgusele. Üsna heaks näiteks võib tuua Marta Lepa meenutuse ajast, mil tuldi ka teda ühiskorterisse kontrollima ja vajadusel vahistama. Ta kirjutab: „Ma aga julgesin truud käsutäitjat natuke proovida: seletasin talle, et ma, noor tütarlaps, ei või ometi meeste juuresolekul riidesse panna, et lubagu ust koomale lükata, et mul oleks võimalik end riietada. /.../ Ma aga tarvitsin kurjasti hea mehe usaldust: peitsin ühes sellega ka kardetavad paberid põue (Lepp 2010: 33). Siit nähtub, et keerulisel ajal pidi õrnem sugu leidma kavalaid viise, kuidas kindlustada enda heaolu ja turvalisus.

5. Camilla von Stackelbergi ja Marta Lepa mälestuste kontrastiivne käsitus

1905. aasta revolutsiooni uurimiseks analüüsisin Camilla von Stackelbergi ja Marta Lepa mälestusteoseid, sest nende kahe teose analüüsisiga võib koostada põgusa ülevaate mõndadest baltisaksa ja eesti kogukondade seisukohtadest ja maailmavaadete muutumisest revolutsiooni ajendil. Camilla von Stackelbergi elulookirjutuses sisalduvad baltisakslaste traditsioonilised väärtused ja arvamused ning Marta Lepp iseloomustab revolutsioonimeelsete eestlaste taotlusi ja püüdlusi, mistõttu toetudes just nendele teostele saab edukalt võrrelda mõlema ühiskonnagrupi seisukohti ja suhtumist revolutsioonisündmustesse. Kindlasti võib mõlema rahvuse puhul ühiseks arvamuseks pidada seda, et revolutsiooni nähti olulise muutusena senises elukorralduses ja toimunu tagajärgi peeti otsustavateks: baltisakslased pidid tunnustama feodaalühiskonna lagunemist ning oma positsiooni ja sõnaõiguse muutumist; eestlaste jaoks oli revolutsioon oluline ülestõus oma rahvusväärtuste ja eneseteostuse kaitseks.

Oluline on märkida, et nii baltisakslased kui ka eestlased ja lätlased pidasid Eesti- ja Liivimaa oma õiguslikuks kodumaaks, mida võib märgata kasvõi tollal viljeletud kodumaaluulest. Mida julgemalt proovisid talupojad suuremat vabadust saavutada, seda karmimalt kinnistasid mõisnikud feodaalkorra põhimõtteid. Võimalik, et sellist käitumisviisi baltisaksa mõisahärrade poolt saab põhjendada vanadest, traditsioonilistest vaadetest aina kõvemini kinni hoidmisega – see pakkus segasel revolutsiooniperioodil pisutki turvatunnet. Kui varemalt jätsid sõjalised konfliktid enamjaolt nais- ja lapspered puutumata, siis 1905. aasta revolutsioon hõlmas juba kõiki ühiskonnakihte ning ebalevat suhtumist tsaarivalitsusse oli märgata nii baltisakslaste, kohaliku rahva kui ka erinevate piirirahvaste hulgas. Võib öelda, et kui eestlaste jaoks olid ülestõusud ja ärev olukord linnades ja maal samaväärne, siis baltisakslatele seostub revolutsioon eelkõige mõisate põletamise ja hävitustööga maal – kaotasid ju palju

kodusid ja pereliikmeid. Vastukaaluks kohaliku rahva tegevusele asutasid baltisakslased sõjalise ühenduse „Omakaitse“. Kaitseks loodi ka karistussalgad ja sõjaväljakohtud, mis omakorda andsid kohutava löögi eestlastele. Mõlemas mälestusteoses on lühidalt kirjutatud ka piirirahvastest, Camilla von Stackelberg meenutab ohtlikke mustlasi lapsepõlvest ning Marta Lepp iseloomustab revolutsiooni pooldavaid juute. Võib öelda, et kui Marta Lepa jaoks oli revolutsiooni romantiline ja rahvast ühendav kogemus, siis Camilla von Stackelberg mälestused peegeldavad olnut üsna neutraalsel toonil.

Mõlema rahvusgrupi naisliikmeid ühendab aga püüdlus suuremale iseseisvusele ja eneseteostuse võimalustele. Baltisakslannad järgisid mõnel määral Saksamaal üles astunud feministlike vaadetega kultuuritegelaste sõnavõtte ja arvamustikkeid, mida püüti pisut tagasihoidlikumalt üle kanda siinsesse baltisaksa ühiskonda. Eestlannade seas aga oli palju julgeid ja eesmärgikindlaid naisrevolutsionääre, kes ühes majanduslike ja rahvuslike õigustega taotlesid peamiselt meestekeskses ühiskonnas suuremaid õigusi ja vabadusi ka naistele. Revolutsiooni ajal ning vahetult peale seda asutati ka esimesi naisühendusi, kus mõlemal naisgrupil sai esmaseks eesmärgiks rahvakultuuri populariseerimine ja arendamine. Tõsi, eestlannade naisgruppides räägiti ilmselt arvestataval määral sotsialistlikest ideedest. Võib öelda, et eestlaste vaimutegevusse suhtusid baltisakslased ettevaatlikkusega, sest teatud peremehelik uhkus ei lubanud mõisahärradel alamateks peetava rahva haritlastega intelligentsesse vestlusesse asuda. Omakorda suhtusid ka mehed naeruvääristava alatooniga naiste kirjutatud romaanidesse ja ajaleheartiklitesse, mida võib eriti täheldada näiteks Lilli Suburgi teoste vastuvõtus. Lugemisharrastuste kohta võib märkida, et baltisakslannad lugesid peamiselt ilukirjandust, kuid eestlannad – eelkõige revolutsionäärid – lugesid ilukirjanduse kõrval ka näiteks majandusteadust.

Samuti proovisid nii eestlased kui baltisakslased edendada emakeelset kooliharidust ning parandada selle üldist kättesaadavust. Feministlike seisukohtade levikuga seisti ka neidude õppimisvõimaluste edendamise eest. Kuigi baltisaksa tütarlaste koolihariduse tase oli suhteliselt kõrge, oli selle esmaseks eesmärgiks ideaalse koduperenaise ja ema vormimine ja seda võib välja lugeda nii peamiselt humanitaarainesest koosnevatest õppekavadest kui ka n-ö peenema lihvi andmiseks võetud laulmise, maalimise ja pesuõblemise tundidest. Tööle said haritud baltlannad

enne revolutsiooni siiski peamiselt kas guvernandi või õpetajanna ametikohale. Koolihariduse küsimuse üle arutati väga palju ka eestlaste seas ning haridustaseme edendamiseks nõuti näiteks emakeelset õpet, tasuta algharidust ja koolide arvu suurendamist. Emakeelse hariduse olukorra parandamine oli üks revolutsionääride suuremaid taotlusi. Ka Eesti naiste valikud elukutsete vallas polnud laialdased. Helmi Mäelo sõnul jäid paljud töökohad eestlannadele kodumaal kättesaamatuks (Mäelo 1999: 70). Siinkohal võib öelda, et venestuspoliitikasse suhtusid mõlemad osapooled negatiivselt ning vene keelne ja meelne kooliõpe ei olnud just väga populaarne, eriti kuna see kultuurisuund oli nii baltisakslastele kui eestlaste pealesunnitud. Positiivsema poole pealt võib näha, et revolutsiooniga hoogustus mõlemas kogukonnas seltsitegevus ning kõikvõimalikel kõneõhtutel, pidudel, käsitööringides jms osalemine.

Seoses naisõigustluse küsimustega hakati tähelepanu pöörama ka välja kujunenud soorollidele ning nende muutmisele. Mõlema naisgrupi mälestustest ilmneb, et kuni revolutsioonini oli reegline naine abielusuhetes ja ka ühiskonnas allutatud mehele ning revolutsiooniga asuti senise korralduse rekonstrueerimisele. Seniajani oli baltisakslaste seas au sees olnud naine, kes oli sügavalt pühendunud mõisamajapidamisele ja laste kasvatamisele; ning kes käitus kõlbeliselt ja ei ohustanud oma vaimu- ja loometegevusega mehe positsiooni kodus ega ühiskonnas. Selline väga range ja piiritletud rollikäitumine sattus eriti tuliselt kriitika alla 20. sajandi alguses. Baltisaksa naised hakkasid aina enam tegelema näiteks poliitikaga, ilukirjandusloomega või mõne muu, siiani peamiselt meeste poolt hõivatud alaga. Sama tendentsi võib täheldada ka eestlannade puhul, kes eriti revolutsioonist tingitud iseseisvumisega murdsid seniseid sugudevahelisi käitumismustreid. Revolutsionääre toetas selles võitluses ka sotsialistlik maailmavaade, kus eelkõige eelistati naise ja mehe vahelistes suhetes võrdsust ja seltsimehelikkust. Seega võib omajagu sarnasusi baltisakslannade ja eestlannade vahel märgata ka seoses seniste käitumismustride kriitika ja soorollide muutmisega.

Eelnevast võib näha, et revolutsioon naiste jaoks ei tähendanud pelgalt majanduslike õiguste või rahvuslike vabaduste eest võitlemist, nagu see võis näida meestemaailmas. Kokkuvõtlikult saab öelda, et kohalike revolutsionääride ja baltisaksa mõisahärrade maailmavaated erinesid suuresti, kuid mõlema grupi naispoolte

nägemused teatud määral siiski ühtisid. Nii baltisakslannad kui eestlannad asusid revolutsioonilisel ajal võitlusesse oma iseseisvuse ja eneseteostuse nimel ning proovisid ümber kujundada siiani naistele kehtinud käitumisnorme. Samuti hoiti au sees mõlemale poolele omaseid rahvusväärtusi ja ühiselt võideldi ka omakeelsete koolide ja seltside asutamise pärast. Naised ei keskendunud mitte üksteise hävitamisele, vaid oma kultuuri ja kogukonna püsimajäämisele. Ning samuti võib ära märkida, et paljud naised ei meenuta revolutsiooni pelgalt negatiivse tooniga, vaid toovad välja just positiivsed arengud, näiteks nagu naiste vabanemise senistest karmidest moraali- ja käitumiskiirangutest või vilka seltsielu. Võib öelda, et revolutsioon tõi naiste jaoks kaasa üsna palju uut ja huvitavat.

Kokkuvõte

Bakalaureusetöös annan ülevaate baltisaksa ja eesti naiste mälestusteostes kajastatud muutustest, probleemidest ja muudest ülestähendustest, mis iseloomustavad 1905. aasta Vene revolutsiooni Eesti- ja Liivimaa pinnal. Uurimusest ilmneb, mil määral eestlannade ja baltisakslannade kirjapanekud ühtisid ning milliseid valdkondi nähti ja mäletati erinevalt. Mälestusteoste analüüsi ilmestamiseks ja paremaks mõistmiseks olen lühidalt kirjeldanud 1905. aasta kulgu ning andnud ülevaate memuaristika teoreetilistest seisukohtadest.

1905. aastal alguse saanud revolutsiooni peamisteks algatajateks olid töölised, kes protestisid ebainimlike töötingimuste, madalate palkade, suure töökoormuse ja muude majanduslike ebavõrdsuste tõttu. Talurahva seas tekitas rahulolematust eelkõige mõisnike omavoli maksude ja töötingimuste kehtestamisel. Revolutsiooni põhjuste hulka võib veel lugeda näiteks pealesunnitud venestamise, lüüasaamised sõjas ning sajandi alguse majanduskriisi. Rahulolematused kulmineerusid 9. jaanuaril 1905. aastal Peterburis toimunud massimeeleavaldusega, kus sõjavägi avas inimeste pihta tule. Sarnane juhtum leidis aset ka Eestis 16. oktoobril Uuel Turul. Meeleavalduslikust tegevusest Eestimaal olid ehk traagiliseimad 1905. aasta detsembri massirüüstamised ja mõisate põletamised maal ning sellele järgnenud karistussalkade tegevus. Järgneval kahel aastal olukord rahunes, kuid üksikud streigid üle Venemaa toimusid siiski. Revolutsioon oli eestlastele oluliseks rahvuskuuluvuse ja ühtsustunde edendajaks. Hoopis laastavamalt möödus revolutsiooniline aeg baltisakslaste jaoks.

Selline ärev aeg innustas paljusid inimesi kirja panema oma mälestusi ning nende paremaks analüüsimiseks võiks silmas pidada elulookirjutuse teoretikat. Memuaristika on suuremõõtlemine valdkond, mis koondab enda alla palju erinevaid termineid ja teooriaid, kuid kindlalt võib väita, et peamiseks fookuseks on mälestuskirjanduses elu. Memuaarižanri viljelemisel võib olla mitmeid põhjuseid, kuid

üheks suurimaks on Rutt Hinrikuse sõnul soov ennast põhjendada ning anda subjektiivne pilt ümbritsevast. Mälestusi kirjutati juba Antiik-Kreekas, kuid tõsisemalt hakati selle žanriga tegelema sajandeid hiljem. Silmapaistvaid naiste memuaare võib leida näiteks 19. sajandi euroopa kirjanduskaanonist. Baltisakslaste suurim mälestusteoste tulv langeb Saksamaale ümberasumise aega Teise maailmasõja alguses, mil jäädvustada taheti „vana maailma pildid“, kuid palju eluloolisi tekste leiab 1905. aasta revolutsioonilisest perioodist ja seda nii baltisaksa kui eesti kogukondades.

Eesti kultuuriloos leidub mälestusteoseid juba vennastekoguduse liikumise aegadest ning hariduse olukorra paranemine soodustas ka memuaarkirjanduse arengut. Tähelepanuväärseid teoseid ilmus eesti autoritelt ka 19. sajandil, kuid peamine elulugude kirjutamise laine jääb siiski 20. sajandisse, mille algusaastate pöördelised sündmused said mälestuste kirjutamisel inspiratsiooniallikateks. Memuaristika kogumise alguspunkt koondub 1930. aastate algusesse, kuid tõsisemat kogumistööd hakati tegema 1980. aastatest, mil loodi Ühendus Eesti Elulood. Uurimusi elulugudest on koostatud terve 20. sajandi vältel ning silmapaistvamate uurijate hulka võib lugeda näiteks August Palmi, Ivar Grünthali ja Rein Ruutsoo; hilisemast ajast näiteks Leena Kurvet-Käosaare, Rutt Hinrikuse ja Eve Annuki.

20. sajandi lähenedes tõusis aina enam päevakorda küsimus, kellele kuuluvad Balti kubermangud, kas baltisaksa aadelkonnale või kohalikele talupoegadele. Äreva olukorra tõttu pidid paljud baltisakslaste pered jätma oma kodu, tihti ka oma kodumaa, mistõttu võib öelda, et revolutsioonist olid mõjutatud kõik ühiskonnaliikmed. Eriti šokeerivalt mõjus baltisakslaste kohaliku rahva hävitustöö maal, millel olid kohutavad tagajärjed. Revolutsiooniline aeg tõi kaasa ka baltisaksa naiste minapildi muutumise ning tõstatas küsimusi naiste õigustest ja vabadustest nii avalikus pildis kui ka pere- ja abielusuhetes. Naisõigustel teemasid lahkasid mitmed tuntud kirjandus- ja kultuuritegelased ning naise eneseteostuse võimaluste üle diskuteeriti populaarsetes ajakirjades Rigasche Hausfrauenzeitung ja Linda. Rangelt piiritletud eluviis ja traditsioonilised kasvatusmeetodid paistsid iganenutena ja agaramad baltisakslannad hakkasid oma sõna- ja käitumisvabaduse nimel testima senini naistele kehtinud moraalinorme. Samuti vaadati värske pilguga meeste ja naiste vahelistele suhetele ning aastasadadega väljakujunenud rollikäitumisele. Päevakorda tõusis ka küsimus naiste

hariduse väljunditest ja olulisusest ühiskonnas ning tütarlaste kooliõpetuse parandamiseks avati revolutsiooni ajendil mitmeid uusi koole. Haridustegevuse soodustamiseks ning ühtlasi ka rahvusliku ühtehoidmise eesmärgil hoogustus baltisakslaste kogukondades seltsitegevus ning baltisakslaste hulgas kujunes populaarseks traditsioonilist maailmapilti idealiseeriv Heimatkunst.

Eestlaste silmis polnud maa kuuluvuses mingit küsimust, sest baltisakslased olid siin elanud vaid viimased seitsesada aastat ning seega sai siinsete talupoegade üheks suurimaks revolutsioonitaotluseks haarata võim omal maal. Aktiivselt tegutsesid poliitilise ja majandusliku edu saavutamiseks meeste kõrval ka julgemad naised, keda ei heidutanud vanglasse sattumise ega Siberisse asumisele saatmise tõenäolisus. Sarnaselt baltisakslannadele nägid ka eesti soost naised võimalusi enesekehtestamiseks siiani peamiselt meestekesksena püsinud maailmas ning võrdsust meeste ja naiste vahel soosis ka revolutsiooniga levinud sotsialistlik ilmavaade. Kirjanduses tõusis esiplaanile teaduskirjandus, mis nõrgendas religiooni positsiooni ühiskonnas. Naiste seas said eelistatuks August Bebeli teosed õrnema sugupoole eneseteostuse võimalustest. Taolise kirjanduse populaarsus kasvatas kohaliku rahva seas soovi parandada koolihariduse kättesaadavust ja taset ning eriti pöörduti tähelepanu emakeele kasutamisele ja levitamisele. Sugudevahelises suhtluses levis seltsimehelikkus ning revolutsioon aitas palju kaasa naiste iseseisvumisele.

Siinkohal võib öelda, et memuaarteoste analüüs annab ajalookirjutusele palju juurde, sest erinevad vaatenurgad, tähelepanekud ja seisukohad täiendavad faktirohkeid ajalooülevaateid ning lisavad neile sügavust, ning ehk aitavad paremini mõista ka asetleidnud sündmuste tagamaid. Samuti võib mälestustekstides peituda seniteadmata infokilde. Eks tegelikult põhinevadki kõik ajaloolised tekstid kellegi mälestustel, millest on välja sorteeritud vaid väike osa, analüüsidest aga terviklikke mälestusteosed ajalooallikatena, võib näha suuremat ja põhjalikumat pilti. Siiski peab mainima, et üksikasjalisema ja täpsema ettekujutuse saamiseks revolutsiooniaegsest klasside- ja sugudevahelisest võitlusest võiks eeskätt uurimise alla võtta teemaga haakuvad saksakeelsed allikad. Samuti võiks baltisakslannade ja eestlannade kõrvale asetada ka näiteks venelannade, lätlannade ja või hoopis juuditaride mälestusi ning kindlasti tuleks laiendada ka uuritavate teemade amplituud.

Kirjandus

Aitsam, Mihkel 2011. 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis. Tartu: Kirjastus Ilmamaa.

Anderson jt = Andersen, Andres, Ea Jansen, Toomas Karjahärm, Mart Laar, Mati Laur, Lea Leppik, Aadu Must, Tiit Rosenberg, Tõnu Tannberg, Sulev, Vahtre. 2010. Eesti ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Toim. Sulev Vahtre. Tartu: Kirjastus Ilmamaa.

Annuk, Eve 1997. Eesti elulood. Naised kõnelevad. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Annuk, Eve 2010. Autobiograafia kui „tõe“ diskursus: Lilli Suburgi „Minu saatusega võitluskäik“. – Methis 5/6. Omaelulookirjutus eesti kultuuriloos. Toim. Marin Laak. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 54–64.

Ast-Ani, Alma 1932. Sotsialistliku noorsoo keskel enne revolutsiooni. Tartus ja Viljandimaal 1905–1906. Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1095. Aasta liikumisest Eestis I.1905. aasta seltsi toimetised. Toim. Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 37–51.

Baltimaa Eraseadus 1898. (Tõlk. Joosep Robert Rezold, Karl Hellat). Kasutatud 16.03.2017 (<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:14500>).

Bodisco, Theophile von 1997. Versunkene Welten. Erinnerungen einer estländischen Dame. Weissenhorn: Anton H. Konrad Verlag.

Davis, Natalie Zemon 2009. Üleminekuperiood „naisajaloos“: Euroopa juhtum. Tõlk. Raili Põldsaar. – Ariadne Lõng 1/2, 102–119.

EE 1989 = Eesti Entsüklopeedia 1989. Toim. Heldin Allik, Heino Liimets jt. Tallinn: Kirjastus „Valgus“.

EE 1998 = Eesti Entsüklopeedia 1998. Toim. Ülo Kaevats. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

EE 1996 = Eesti Entsüklopeedia 1996. Toim. Ülo Kaevats. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Elango jt = Elango, Aleksander, Endel Laul, Allan Liim, Väino Sirk 2010. Eesti Kooli Ajalugu. 2. köide. 1860. aastaist 1917. aastani. Koost. ja toim. Endel Laul. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Hinrikus, Rutt 2003. Eesti elulugude kogu ja selle uurimise perspektiive. – Võim ja kultuur, 171–213.

Hinrikus, Rutt 2010a. Eesti autobiograafilise kirjutuse kujunemisest 18. sajandist Teise maailmasõjani. – Methis 5/6. Omaelulookirjutus eesti kultuuriloos. Toim. Marin Laak. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 20–37.

Hinrikus, Rutt 2010b. Elust elulooks. Kuidas kirjutada elulugu – näiteid ja näpunäiteid. Koost. Tiina Kirss ja Rutt Hinrikus. Tallinn: Kirjastus Tänapäev.

Hunnius, Monika 2000. Tõlk. Piret, Paluteder. Tallinn: Kirjastus Kupar.

Ibrus-Köstner, Lilli 1932. „Uudiste“ ringkonnas 1904–1905. Reaktsiooni-ajastul. Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1095. Aasta liikumisest Eestis I. 1905. aasta seltsi toimetised. Toim. Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 52–59.

Jaago, Tiiu 2010. Mälestuste kogumisprotsessis loodud tekstide žanrilisus. 1905. aasta sündmuslugude näitel. – Methis 5/6. Omaelulookirjutus eesti kultuuriloos. Toim. Marin Laak. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 159–175.

Kaur, Kairit 2015. Charlotte Elisabeth Konstantia von der Recke. – Akadeemia 5, 890–893.

Kaur, Kairit 2016. Üks reis, kaks päevikut. Anna Sophie ja Gustav Adolf Stackelbergi Euroopa reisist 1797–1799. – Keel ja Kirjandus 10, 139–153.

Karjahärm, Toomas, Raimo Pullat 1975. Eesti revolutsioonitules 1905-1907. Tallinn: Kirjastus Eesti Raamat.

Karjahärm, Toomas, Väino Sirk 1997. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Karjahärm, Toomas 1998. Ida ja Lääne vahel: Eesti-Vene suhted 1850-1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Karjahärm, Toomas 2010. Järelsõna. Naisrevolutsionääri mälestused 1905. aastast. – Marta Lepp. 1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus. Tallinn: Eesti Päevalehe Kirjastus, 316–321.

Karjahärm, Toomas 2013. 1905. aasta Eestis. Massiliikumine ja vägivald maal. Tallinn: Kirjastus Argo.

Klappenbach, Ruth, Wolfgang Steinitz 1976. Wörterbuch der deutschen gegenwartssprache. 5. Band, Schinken- – Vater-. Berlin: Akademie Verlag.

Kruus, Oskar 1999. Hella Wuolijoki. Tallinn: Kirjastus Virgela.

Kurvet-Käosaar, Leena 2003. Teemandid tolmuhunnikus ehk kuidas vaadelda naiste päevikuid. – Keel ja Kirjandus 3, 178–191.

Kurvet-Käosaar, Leena 2010. Mõistete rägastikus: autobiograafiast omaelulookirjutuseni. – Methis 5/6. Omaelulookirjutus eesti kultuuriloos. Toim. Marin Laak. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 7–19.

Kurvet-Käosaar, Leena, Rutt Hinrikus 2013. Omaelulookirjutus taasiseseisvumisest nullindateni. – Methis 11. Nurklikud nullindad: sissejuhatuseks 21. sajandi esimese kümnendi kirjandusse. Toim. Piret Viires, Priit Kruus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 5–8.

Laitinen, Kai 1997. Aino Kallas. Uurimus Aino Kallase loomingu peateemadest ja taustast. Tõlk. Sirje Kiin. Tallinn: Kirjastus Sinisukk.

Lender, Elfride 2010. Minu lastele. Tallinn: Eesti Päevalehe Kirjastus.

Lepp, Marta 2010. 1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus. Tallinn: Eesti Päevalehe Kirjastus.

Lukas, Liina 2004. New women baltisaksa kirjanduses. – Ariadne Lõng 1/2, 150–171.

Lukas, Liina 2005. Baltisaksa naine XX sajandi algul. – Sirp 18. märts, 11.

Lukas, Liina 2006. Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. Tartu-Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus ja Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond.

Lukas, Liina 2008. Saksa kirjandus Noor-Eesti ajal. – Methis 1/2, 186–198.

Lust, Kersti 2015. Viimased kakskümmend aastat 1905. Aasta revolutsiooni elus. Pilk eestikeelsele ajalookirjutusele 1995–2015. – Vikerkaar 7/8, 136–156.

Martinson, Karl 1965. 1905. aasta ja eesti koolinoored. – Nõukogude Kool 2, 155–159.

Mäelo, Helmi 1999. Eesti naine läbi aegade. Tallinn: Kirjastus Varrak.

Mölde, Mari 2010. Eesriie avaneb. Tallinn: Eesti Päevalehe Kirjastus.

Palamets, Hillar 2003. Lugusid toonasest Tartust. Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio.

Palm, August 1938a. Tähelepanekuid Eesti memuaarkirjanduse arengust ja laadist. – Eesti Kirjandus 6, 296–306.

Palm, August 1938b. Tähelepanekuid Eesti memuaarkirjanduse arengust ja laadist. – Eesti Kirjandus 7, 319–333.

Pöld, Helmi 1932. Kursis 1905. Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1095. Aasta liikumisest Eestis I.1905. aasta seltsi toimetised. Toim. Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 126–130.

Raamot, Mari 2010. Minu Mälestused I–II. 3. trükk. Tallinn: Eesti Päevalehe Kirjastus.

Raun, Toivo 2015. Vägivald ja revolutsiooniline aktiivsus Balti provintssides 1905. aastal. Tõlk. Kersti Lust. – Vikerkaar 7/8, 102–110.

Rei, August 2010. Mälestusi tormiselt teelt. Tallinn: Eesti Päevalehe Kirjastus.

Rosenberg, Tiit 2006. Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal. – Paar Sammukest. Eesti Kirjandusmuuseumi Aastaraamat 22. Koost. Mare Kõiva. Toim. Janika Kronberg. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 31–48.

Ruutsoo, Rein 1983. Eesti memuaarkirjandus 1944-1982. – Keel ja Kirjandus 11, 640–643.

Saagpakk, Maris 2006. „Meie“ ja „nemad“ baltisaksa avaldamata mälestuskirjanduses. – Akadeemia 3, 551–562.

Saagpakk, Maris 2006. Aeg ja inimene baltisaksa autobiograafiates: 19. Sajandi lõpust kuni ümberasustamiseni. – Analüütiline ülevaade. Tallinn: TLÜ Kirjastus.

Saagpakk, Maris 2008. Mälestustekst kui kogukondliku identiteedi manifest. Mõttearendusi baltisaksa autobiograafiikirjanduse põhjal. – Akadeemia 5, 947–965.

Saagpakk, Maris 2010. Ambivalentsus baltisaksa naiste mälestustekstides. – *Methis* 5/6. Omaelulookirjutus eesti kultuuriloos. Toim. Marin Laak. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 84–94.

Schaper, Edzard 2009. *Timukas*. Tõlk. Katrin Kaugver. Tallinn: Eesti Päevalehe Kirjastus.

Sirk, Väino 2010. Balti talurahvakoolist rahvuskooli lävele. Terminoloogilisi ja tüpoloogilisi vaatlusi. – *Acta Historica Tallinnensia* 15, 66-68.

Smith, Sidonie, Julia Watson 2001. *Reading Autobiography. A Guide for Interpreting Life Narratives*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Stackelberg, Camilla von 2003. Tuulde lennanud lehed. Tõlk. Vladimir Beekman. Tallinn: Kirjastus Olion.

Stackelberg, Eduard von 2010. Ühe baltlase võitlustee. Püüdlused, võidud ja kaotused. Tõlk. Reet Bender Tallinn: Eesti Päevalehe Kirjastus.

Staden, Brendt von 2003. Sissejuhatus. – Camilla von Stackelberg. Tuulde lennanud lehed. Tõlk. Vladimir Beekman. Tallinn: Kirjastus Olion, 5–9.

Suburg, Lilli. 2002. Lilli Suburg. Kogutud kirjatööd. Koost. Aino Undla-Põldmäe. Toim. Hille Lagerspetz. Tallinn: Kirjastus Eesti Raamat.

Tannberg jt = Tannberg, Tõnu, Mati Laur, Ülle Tarkiainen, Olaf Klaassen, Allan Espenberg, Sigrid Abiline, Toivo Jullinen 1998. *Uusaeg*. Tallinn: Kirjastus Avita.

Tarkiainen, Ülle 2012. Varauhisus või varauhendus? Abikaasade varalised suhted ja naiste maaomand Järvamaal 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses. Eesti ajaloo 19. – 20. sajandil: uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Eesti ajalooarhiivi toimetised. Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: OÜ Greif trükikoda, 255–282

Tavel, Lehte 1978. Memuaarižanrist üldse ja eesti nõukogude memuaarist eriti. – *Keel ja Kirjandus* 4, 193–199.

Torp-Kõivupuu, Marju 2006. Aasta 1905. Jõulud Eestis ja muidugi – Vigalas. – Paar Sammukest. Eesti Kirjandusmuuseumi Aastaraamat 22, 67–85.

Tuglas, Friedebert 1960. Mälestused. – Teosed. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Tuisk, Astrid 2006. Kooliõpetus ja eestlastest köster-koolmeistrid Siberis 19. sajandi lõpu- ja 20. sajandi alguskümnenditel. – Paar Sammukest. Eesti Kirjandusmuuseumi Aastaraamat 22, 161–181.

Undusk, Jaan 2010. Eesti mälu: Marta Lepp „1905. Aasta romantika, järellained, lõppvaatus“. Kasutatud 17. 04. 2017 (<http://epl.delfi.ee/news/kultuur/eesti-malu-marta-lepp-1905-aasta-romantika-jarellained-loppvaatus?id=51279577>).

Vahre, Sulev 1997. Eesti ajalugu elulugudes. 101 tähtsat eestlast. Tallinn: Kirjastus Olion.

Vegesack, Siegfried von 2009. Balti trügöödia. Tõlk. Tiiu Relve. Tallinn: Eesti Päevalehe Kirjastus.

Viitol, Livia 2006. Tulnukad ajamasinast: Eduard Vilde naisõiguslased ja J. Randvere Ruth. – J. Randvere Ruth 19.–20. sajandi vahetuse kultuuris. Koost. Mirjan Hinrikus. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 55–69.

White, James D. 2015. 1905. Aasta revolutsioon Venemaa Balti provintssides. Tõlk. Triinu Pakk. – Vikerkaar 7/8, 80–101.

The revolution of 1905 in the memories of Baltic German and Estonian Women

Summary

This bachelor's thesis aims to compare the 1905 revolution in the memories of Baltic German and Estonian women and to find out how did these two groups of women – drastically different in their heritage and cultural background – saw and remember the changes that came with the revolution. More importantly, what did they find to be worth mentioning in their memoirs. The author's goal is to describe how did the women, who lived in Baltic regions in the turn of the century, feel about their place and surroundings in this revolutionary era and how did they describe their everyday life.

The key point of this thesis is that memoirs are always subjectively written therefore cannot be attributed to the rest of the society members. Also it is crucial to remember the censorship and moral codes that described the 20th century because they often dictated the style and content of written publications.

Women's memories have been chosen to analyze the revolution because of their focus on everyday life. Primary subjects are the memoirs of Camilla von Stackelberg and Marta Lepp. Von Stackelberg aims to give an overview of the traditional Baltic German beliefs and social values and Lepp describes the requests and wishes of mainly Estonian peasantry and labor workers. When comparing these two literary works the differences and resemblances of Baltic German and Estonian women can be seen.

The first chapter focuses on the documented events of the year 1905 and also gives a brief abstract on the main reasons why the revolution took place. The author has primarily used the historical close studies of Toomas Karjahärm, Raimo Pullat and Väino Sirk. The second chapter enlightens the reader on the theoretical and historical

background of memoiristics and the history of life writing in Baltic German and Estonian literature.

The third and the fourth chapters analyze the overall attitudes towards the revolution, the everyday life, the cultural fields and relations between men and women, both in Baltic German and Estonian women's memoirs, with the main focus on the life writings of Camilla von Stackelberg and Marta Lepp. The author has also used the written memories of Theophile von Bodisco, Alma Ast-Ani, Georg von Stackelberg and Mihkel Aitsam.

This present thesis gives a brief summary about everyday life changes that took place with the revolution of 1905. For a more in depth research the memoirs of Latvian, Russian and Jewish women should be included. Also aspects such as the image of the „new woman“, the position of religion in revolution and the communication between Baltic German and Estonian women should be examined more thoroughly.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Hegely Klaus

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „1905. aasta revolutsioon baltisaksa ja eesti naiste mälestustes“, mille juhendaja on Liina Lukas.
  - 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
  - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace´i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, **18.05.2017**